Journal of Economy Culture and Society 2020; 62: 227-253 DOI: 10.26650/JECS2019-0091

Journal of Economy Culture and Society

ISSN: 2602-2656 / E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Türkiye'de Siyasetin Dönüşümü: 'Güçlü Devlet Geleneği'nden 'Total Siyaset'e*

Transformation of Politics in Turkey: from the 'Strong State Tradition' to 'Total Politics'

Şükrü Mutlu KARAKOÇ[1]

ÖZ

Bu makale Türkiye'de "devlet – toplum ilişkisi olarak siyaset"in 1990'lardan bugüne dönüşümünü kavramsal olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu kavramsal analiz için öncelikle Cumhuriyet Türkiye'sine hakim siyaset yapısını tanımlayan kurucu parametrelerin tespiti yapılmaktadır. Kurucu parametrelerin tespiti konusunda literatürde Türkiye siyasetini analiz etmek üzere daha önceden geliştirilmiş olan yerleşik kavramsal modellere başvurulmaktadır. Bu kapsamda yerleşik kavramsal modeller olarak Şerif Mardin'in "merkez – çevre", Metin Heper'in "aşkın devlet – toplum", İdris Küçükömer'in "Batıcı laik – Doğucu İslamcı" cephe ve Emre Kongar'ın "devletçi seçkinci - gelenekçi liberal" cephe modellerinin literatür analizi yapılmaktadır. Ardından, yerleşik kavramsal modellerin analiziyle tespit edilen kurucu parametrelerden hareketle Türkiye siyaset yapısında 1990 sonrası yaşanan değişim incelenmektedir. Çalışmada Cumhuriyet Türkiye'sine hakim siyaset yapısının, genel olarak 2000 sonrasında gerçekleşen siyasal reformlar etrafında değişerek, kurumsal düzeyde "güçlü devlet geleneği"ne dayalı siyaset yapısından "total siyaset"e dayalı bir siyaset yapısına dönüştüğü iddia edilmektedir. Bu bağlamda ilk olarak ekonomi alanında, yeni üretim ilişkileri, sermaye aktörlerinde çeşitlenme, sermayenin toplumsal alana yayılması etrafında dönüşümün ekonomi boyutu incelenmektedir. İkinci olarak toplumsal alanda, sivil toplum alanının genişlemesi, kimlik politikalarının yükselişi, sosyal gruplarda aktörleşme etrafında dönüşümün toplumsal boyutu ele alınmaktadır. Son olarak siyaset alanında güçlü devlet geleneğinin kurumsal olarak çözülüşü ve sosyal grupların davranış - etkileşimleriyle biçimlenen yeni siyaset yapısı ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Siyaseti, Dikotomik Kavramsal Modeller, Siyasal Değişme, Güçlü Devlet Geleneği, Total Siyaset

ABSTRACT

This article aims to conceptually analyze the transformation of politics, as a state-society relationship, in Turkey from the 1990s until today. To do this conceptual analysis, firstly, a detection of the founding

*Bu makale, yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı "Türkiye'de Siyasetin Dönüşümü: Dikotomik Kavramsal Modellerin Bir Analizi" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak yazılmıştır.

[1]İstanbul, Türkiye

ORCID: Ş.M.K. 0000-0001-6914-9661

Corresponding author:
Şükrü Mutlu KARAKOÇ,
İstanbul, Türkiye
E-mail: smkarakoc@gmail.com

Submitted: 13.11.2019
Revision Requested: 06.01.2020
Last Revision Received: 10.01.2020
Accepted: 22.01.2020
Published Online: 00.00.0000

Citation: Karakoç, Ş. M. (2020). Türkiye'de siyasetin dönüşümü: 'Güçlü devlet geleneği'nden 'total siyaset'e. *Journal of Economy Culture and Society*, 62, 227-253. https://doi.org/10.26650/JECS2019-0091

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

parameters which describe the dominant political structure of Republic of Turkey is done. For the detection of founding parameters, the settled conceptual models that have been developed previously to analyze the politics of Turkey are consulted. As the settled conceptual models, the models of Şerif Mardin's "center-periphery", Metin Heper's "transcendent state – society", İdris Küçükömer's "Proponents of westernization/ secularist - Proponents of easternization/Islamist" front and Emre Kongar's "statist preeminent - traditionalist liberal" front are analyzed. Then, the changes in the structure of the post-1990 politics of Turkey is analyzed with reference to founder parameters which are detected from the settled conceptual models. The major argument of this article is that the dominant political structure of the Republic of Turkey, overall changing around political reforms after 2000, has transformed at the institutional level from the "strong state tradition - based" political structure to "total politics - based" political structure. In this context, this study explores how the strong state tradition transformed and the social groups turned into an actor in Turkish politics.
Keywords: Turkish Politics, Dichotomous Conceptual Model, Political Change, Strong State Tradition, Total Politics

EXTENDED ABSTRACT

In the Republic of Turkey, politics has been generally regarded as a state or political power practice based upon the heroic deeds of a single actor for a long time. Moreover, the political actors have understood politics as state-centered power politics by pushing the social and cultural factors aside. Therefore, politics in the Republican Period has actualized as a state-centered social integration, cultural consolidation and modernization process. Thus, politics has been formed as power politics resting on state/society antagonism in terms of institutional and cultural mechanisms. This antagonistic structure of politics entered into a process of transformation especially in the sphere of society and economics throughout the 1990s. In the 2000s, this political transformation acquired an institutional dimension and produced a new political power structure over the past few years.

The aim of this article is to make a conceptual analysis of the transformation of politics as state-society relations from the 1990s until the present day. In this article, the founding parameters which define the dominant structure of politics have been initially determined. To that end, the settled conceptual models developed in the literature to analyze Turkish politics have been employed. Within this scope, as settled conceptual models, Şerif Mardin's "center-periphery", Metin Heper's "transcendental state- society", İdris Küçükömer's westernist secularist- Easternist Islamist", Emre Kongar's "statist elitist- traditionalist liberal" models have been evaluated. Subsequently, the article focuses on the transformation in Turkish politics after the 1990s on the basis of the founding parameters determined through the analysis of the settled conceptual models which have been mentioned above. In the analysis of the socio-political transformation, this study, using the pluralist group approach, discusses how the social groups in Turkey have become political actors depending on political source accumulation and how this process reflects on the general structure of Turkish politics.

The article argues that the dominant political structure in Turkey has deeply changed by political reforms institutionally from "strong state tradition" into "total politics" in the 2000s. "Strong state tradition" denotes the establishment of state apparatus around the dominance of the bureaucracy as entity distinct and autonomous from the social groups and society as a whole. Moreover, "strong state tradition refers to the dominance of the state center in the spheres of society, politics and economics; the weak position of social groups in the institutional design and decision-making processes and dualist power structure based on state/society antagonism. This study examines the economic, social and political transformation from the 1990s to the 2010s and analyses the "disintegration of strong state tradition" and the "relative actorness process of social groups". In this sense, first of all, the article concen-

trates on the economic dimension of the transformation around the new relations of production, diversification of actors of capital and the distribution of capital to the different segments of society. Secondly, this study deals with the social dimension of the transformation with reference to the expansion of civil society, the rise of identity politics and the developing actorness of the social groups. Lastly, it presents the institutional disintegration of strong state tradition and the formation of new structure of politics by behavior and interaction of social groups. The new structure of politics refers to multi-layered power relations and politics in which cultural identity based social groups play an important role, how the relations between society and politics become transitive and the dependence of bureaucracy on civil politics.

The article offers the concept of "total politics" as an alternative conceptual model to explain the newly shaped political life in Turkey. Total politics offers an analysis framework which is plural, multi-actored, civil, cultural identity and group based. It argues that the politics in Turkey has been formed around intra-group and inter-group power relations in the society actualized on the levels civil society and political and power spheres within the scope of total politics. In this sense, it has been indicated that politics has been produced on the basis of multi-layered, multi-actored parameters and the "multi-variable alliances" among the actors. Therefore, this study underlines the spheres of state and power relations as the place of both reflection and reproduction of power relations among different social groups within the framework of total politics analysis.

1. Giriş

Cumhuriyet Türkiye'sinde siyaset, uzun yıllar genel itibariyle bir devlet ya da bir iktidar pratiği olarak ama daima *kahraman* ve *tek aktör* merkezli bir süreç olarak kavrana geldi. Siyaset, toplumsal ve kültürel beslenimleri bir tarafa, daima devlet ve iktidarın gölgesinde üretildi ve orada arandı. Bu şekliyle de hep bir devlet eksenli toplumsal entegrasyon, kültürel bütünleşme ve devlet merkezli modernleşme meselesi olarak tecelli etti. Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'si açısından siyaset, kurumsal ve kültürel işleyişi itibariyle, kadim bir sorunsal olarak devlet - toplum karşıtlığına dayalı bir *iktidar ilişkileri mahalli* üzerinden biçimlendi.

Devlet - toplum karşıtlığına dayalı bu siyaset ve iktidar yapısı, 1990'lı yıllar itibariyle öncelikle toplum ve ekonomi alanında değişim işaretleri göstermeye başladı. 2000'li – 2010'lu yıllarda ise kurumsal bir çehre kazanan bu siyasal dönüşüm ve değişim, 2010'ların sonunda Türkiye siyasetinde yeni bir siyaset ve iktidar yapısı ortaya çıkardı.

Bu siyasal değişimin, hem Türkiye siyasetinin yeni yapısal - kurumsal formuyla ilgili, hem de bu yeni formun Türkiye siyaset tarihi içerisindeki anlamıyla ilgili kritik soruları beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür. 1990'lar - 2010'lar itibariyle yaşanan siyasal gelişmeler, Türkiye siyaset yapısı ve devlet-toplum ilişkilerinde ne tür bir değişim ve dönüşümü ifade etmektedir? Söz konusu siyasal değişimin kurumsal parametreleri nelerdir? Gelinen noktada bugün Türkiye'de kurumsal olarak nasıl bir siyaset yapısı, ne tür bir devlet – toplum ilişkisi varlık göstermektedir? Siyasal dönüşüm etrafında şekillenen Türkiye siyaset yapısıyla ilgili yeni bir kavramsal çerçeve geliştirmek mümkün müdür? Ne tür bir kavramsal çerçeve, oluşan yeni siyaset yapısını açıklayabilir?

Bu makale çalışması bu soru repertuarından hareket etmektedir. Bu soru repertuarı etrafında, önce 1990'lara kadar Cumhuriyet Türkiye'sine hakim siyaset yapısını tanımlamayı; ardından son otuz yılda bu siyaset yapısında yaşanan değişimi analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Cumhuriyet Türkiye'sine hakim siyaset yapısı ve devlet - toplum ilişkisinin, özellikle 2000 sonrası yaşanan Anayasal - yasal reformlar etrafında değişerek, kurumsal olarak "güçlü devlet geleneği"ne dayalı siyaset yapısından "total siyaset"e dayalı bir siyaset yapısına evrildiği öne sürülmektedir.

2. Siyasal Değişim Parametrelerinin Tespitinde Referans Noktası: Dikotomik Kavram sal Modeller

Türkiye siyasetinde 1990'lar - 2010'lar arasında yaşanan dönüşümün kavramsal bir analizi, her şeyden önce, düşünsel süreklilik açısından, Türkiye siyaset yapısının analiziyle ilgili daha önceden geliştirilmiş olan siyaset bilimi literatürüne yaslanmayı gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda bu makalede temel çıkış noktası olarak, Cumhuriyet Türkiye'sine hakim siyaset yapısını açıklamak üzere 1969 - 1985 tarihsel hattında geliştirilmiş olan ve literatürde ağırlıklı bir yer edinen dikotomik kavramsal modellere / teorik yaklaşımlara başvurulacak; öncelikle bu modeller teorik olarak analiz edilecektir. Bu modellerin kavramsal analizleri, bir taraftan Cumhuriyet Türkiye'sinde 1990 öncesi hakim siyaset yapısını ve devlet – toplum formasyonunu tanımlayan kurumsal parametrelerin tespitine imkan verecektir. Diğer taraftan bu temel parametreler üzerinden 2000 sonrası Türkiye siyaset yapısı ve devlet - toplum formasyonundaki değişim noktalarını izleme ve yeni parametreleri yakalama olanağı sunacaktır.

3. Dikotomik Kavramsal Modeller ve Türkiye Siyaseti: Mardin, Heper, Küçükömer ve Kongar'ın İzinde

Türkiye'de siyasetin yapısal dönüşümüne ilişkin bir analizin çıkış noktası olabilecek dikotomik kavramsal modeller, Türkiye'de siyaset yapısını genel olarak kategorik ve sabit yapılar ara-

sındaki ikili karşıtlığa dayalı iktidar ilişkileri üzerinden analiz eden modellerdir. Dikotomik kavramsal modeller, genel olarak Şerif Mardin'in *merkez - çevre* modeli, Metin Heper'in güçlü devlet – toplum karşıtlığına dayalı *devlet-egemen* modeli, İdris Küçükömer'e ait *Batıcı laik – Doğucu İslamcı cephe* modeli ve Emre Kongar'ın geliştirdiği *devletçi seçkinci - gelenekçi liberal cephe* modeli ile sınırlandırılabilir. Bu modeller Türkiye'de siyasal evreni açıklamak ve çözümlemek üzere farklı analiz çerçeveleri önermiştir. 1969, 1973, 1976 ve 1985 tarihsel duraklarında geliştirilen bu modeller, genel olarak Türkiye'deki siyasal hayatı kültürel – kurumsal ilişkiler (kültür-politik) üzerinden ya da üretim ilişkileri (ekonomi-politikten) üzerinden analiz eden bir çerçeveye yaslanmıştır.

Bu dikotomik modellerden ilki ve literatürde en etkili / yaygın olanı, kuşkusuz Şerif Mardin'in 1973'te geliştirdiği kültür – politik temelli merkez – çevre modelidir (Mardin, 2006). Türkiye'deki siyasal hayatı "merkezileşme olarak modernleşme" problemi üzerinden, bu bağlamda merkez ve çevre arasındaki kültür ve kurum eksenli kopuk ilişki / karşıtlık üzerinden okuyan bu model, ön planda Edward Shils'in "merkezi değerler - kurumlar, bu merkezi değerler ve kurumlar etraflı bütünleşme süreçleri, toplumsal entegrasyon" gibi yapısal işlevselci perspektife dayalı merkez - çevre teorisine yaslanmaktadır (Shils, 2002). Arka planda ise Weber'den Eisenstadt'a uzanan "geleneksel otorite" tezlerine yani "patrimonyalizm" ve "merkezi bürokratik imparatorluklar" analizlerine dayanmaktadır. Bu geleneksel otorite tezlerine göre siyaset ve toplumsal hayat için belirleyici unsur devletti; merkezi devlet bürokrasisiydi. Toplumun ve siyasetin tanımlayıcı aktörü olan bu devlet yapısı, kurumsal ve kültürel olarak toplumdan ayrı, kopuk, özerk ve egemen bir konuma sahipti (Weber, 2012a; Weber, 2012b; Eisenstadt, 1963). Bu iki temel teorik zeminden hareket eden Mardin, Türkiye'de siyaseti merkez – çevre ilişkisi üzerinden çözümlemiştir. Bu çözümlemeye göre Türkiye'de siyaset, devleti elinde tutan "merkezi bürokrasi" ile bunlara tepki gösteren "çevresel güçler" arasındaki ilişki etrafında şekillenmektedir. Osmanlı döneminde patrimonyal ve bürokratik imparatorluk geleneği etrafında kopuk olarak biçimlenen bu ilişki, Cumhuriyet döneminde modernleşme politikaları etrafında kopuk ve çatışmacı olarak biçimlenmeye devam etmiş; hatta kopukluk daha da derinleşmiştir. Zira bürokrasi kökenli Cumhuriyet kadroları, kültürel ve kurumsal modernleşme politikaları etrafında kritik reformlar gerçekleştirmiş; ancak ülkeyi tarihi – kültürel köklerinden koparmıştır. Bu durum, yeni devlet merkezini geniş halk kitlelerinin, toplumsal grupların desteğinden ve katılımından uzaklaştırmıştır. Sonuçta toplumdan kopuk, merkezi devlet bürokrasisi, siyaset alanının ana aktörü olarak öne çıkarken, toplumsal gruplar ise kendi kültürel değerlerini temsil eden siyasi partiler aracılığıyla merkezi ele geçirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Mardin'e göre Türkiye'de siyaset, merkezi bürokrasi ile çevresel gruplar arasındaki aşkın bir kırılma hattı üzerinde, dolayısıyla merkez ve çevre arasındaki karşıtlı - kopukluk üzerinden gerçekleşmiştir (Mardin, 2006).

Dikotomik kavramsal modellerden ikincisi Metin Heper'in 1985 yılında geliştirdiği, yine kültür – politik temelli ve "güçlü devlet – toplum" karşıtlığına dayalı devlet – egemen modelidir (Heper, 2010). Türkiye'de siyaseti "merkez – çevre karşıtlığı" üzerinden ve "devlet eksenli" olarak okuyan bu modelin ana omurgasını, modern siyaset bilimi literatüründe Nettl'den Badie ve Birnbaum'a, Robert Berki'ye uzanan "devlet geleneği"ne dayalı siyaset tezleri oluşturmaktadır. Bu *devlet geleneği* temalı tezler, siyaseti "devlet - toplum karşıtlığı" üzerinden ve "devlet merkezli" olarak analiz etmektedir. Devlet geleneği tezlerine göre toplumlar, devlet aygıtının özerklik ve egemenlik düzeyi açısından "farklı (yüksek – düşük) devletlilik düzeyleri"ne, "farklı (güçlü – zayıf) devlet gelenekleri"ne sahiptir ve siyasal hayat bu devlet gelenekleri etrafında biçimlenmektedir (Nettl, 1968; Badie ve Birnbaum, 1983; Berki, 1979).

Bu teorik zemine yaslanan Heper, Türkiye'de siyaseti devlet egemen model etrafında çözümleyecektir. Bu çözümlemenin teorik kurgusu da merkez – çevre karşıtlığına dayanmaktaydı. Heper'e göre Türkiye'de siyaset "toplumsal menfaat ve ulusal çıkar" doğrultusunda hareket eden *devlet merkezi* ile özgül çıkarları ve yerel talepleri etrafında siyasal denkleme dahil olmaya çalışan (sistem üzerinde ağır baskı oluşturan) *dağınık çevre* arasındaki karşıtlıkta şekillenmektedir. Bu bağlamda Heper'e göre devlet, Türkiye siyasal hayatının özerk ve egemen aktörüdür. Türkiye'de "devlet ağırlıklı bir yönetim geleneği" mevcuttur ve Türkiye'de siyasal hayat, bürokrasi temelli, aşkın, "güçlü devlet geleneği" etrafında biçimlenmektedir. Heper'e göre devlet merkezi, toplumsal ve siyasal çatışmaları, krizleri, sorunları çözen, aşırılıkların önüne geçen, istikrar getiren, ulusal çıkarı gözeten, "toplum - sınıf üstü" ve "nötr" bir niteliğe sahiptir. Cumhuriyeti ve demokrasiyi, siyasal rejimi ve düzeni koruyup kollayan yegane aktör devlet merkezidir, devlet bürokrasisidir. Sivil siyasi kurumların zayıflığı ve yetersizliği, siyasi partilerin sorumsuzluk ve aşırılıkları karşısında devlet merkezi, çeşitli müdahalelerle, ülkede Cumhuriyeti koruma, demokrasiyi gerçekleştirme, çevresel taleplerle kilitlenen rejimi kurtarma rolü üstlenmektedir. Bu doğrultuda Cumhuriyet Türkiye'sinde siyaset, "geçici aşkın devlet, bürokratik aşkın devlet ve yeni aşkın devlet" çizgilerini izleyen bir "güçlü devlet geleneği" etrafında şekillenmiştir (Heper, 2010).

Dikotomik kavramsal modellerden üçüncüsü İdris Küçükömer'in 1969'da öne sürdüğü, ekonomi – politik temelli *Batıcı laik ve Doğucu İslamcı cephe* modelidir (Küçükömer, 2013). Türkiye'nin neden kapitalistleşemediği, sınıflaşamadığı ve demokratikleşemediği sorunsalı üzerinde yükselen model, teorik ve kavramsal çerçevesi itibariyle Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tezine dayanmaktadır. ATÜT tezine göre, Asya (Doğu) toplumlarında üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan devlet, toplum üzerinde tartışmasız bir siyasal otorite kurmakta, devlet - toplum ilişkileri devletin toplum üzerindeki mutlak kontrolü ve denetimi etrafında şekillenmektedir. Devletin üretim araçları ve üretim ilişkileri üzerindeki bu hakimiyeti, serbest ekonomik ilişkilerin, sermaye birikiminin, toplumsal sınıfların ve dolayısıyla da kapitalizmin gelişmesine engel olmaktadır (Marx, 1853; Marx, 1978; Marx 2012). Dolayısıyla Asyatik üretim ilişkileri, Asyatik iktidar ilişkilerini de beraberinde getirmekte, siyasal ilişkiler devlet otoritesi tarafından tayin edilmektedir.

Buradan hareket eden Küçükömer'e göre Türkiye'de üretim ve iktidar ilişkileri Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Asya tipi üretim tarzı etrafında, dolayısıyla da devlet – toplum karşıtlığı üzerinden ve devlet eksenli olarak şekillenmektedir. Cumhuriyet Türkiye'sinde siyaset ve iktidar ilişkileri, ekonomik yapıyı ve toplumsal hayatı belirleyen "Batıcı laik bürokrasi" ile geleneksel dini değerlerine sarılan, içe kapalı "Doğucu İslamcı halk kitleleri" arasında "bir üst yapı oyunu" olarak biçimlenmektedir. Küçükömer'e göre burada Batıcı laik bürokratik cephe, modernleşme, batılılaşma bağlamında üretim güçlerini zayıflatan, engelleyen, gerileten, tasfiye eden; üretim araçlarını kendi denetimindeki çevrelere tahsis eden; ayrıca Batılı kurumları ve değerleri halka zorlayarak kültürel yabancılaşma üreten bir siyaset izlemektedir. Doğucu İslamcı halk kitleleri ise Batıcı laik cephenin söz konusu ekonomik, siyasal ve kültürel tercihleri karşısında, kendi dini değerlerine sarılmakta; "kısa özdeşlikler kurduğu" Doğucu İslamcı siyasal oluşumlara yönelmektedir. Sonuçta ekonomiye ve siyasete egemen Batıcı laik bürokratik cephe, Türkiye'de sınıf hareketlerinin, kapitalizmin, sivil toplumun, demokrasinin ve çoğulcu bir siyaset kültürünün gelişmesinin önünde ağır bir engel olarak durmaktadır. Cephe, halk kitlesi karşısındaki özerk ve egemen yapısıyla, ülkede piyasanın, kapitalizmin, demokrasi ve sivil toplum alanının güçlenmesine izin vermemektedir (Küçükömer, 2013).

Dikotomik kavramsal modellerden dördüncüsü ise Emre Kongar'ın 1976 yılında geliştirdiği ve yine ekonomi – politik temelli *devletçi seçkinci –gelenekçi liberal cephe* modelidir (Kongar, 1976). Türkiye'nin kapitalistleşme ve modernleşme sorunsalı ("Türkiye'nin nasıl kapitalistleştiği ve modernleştiği") üzerinde şekillenen model, teorik olarak Marx'ın Avrupa'nın "kapitalizm olarak modernleşme" süreciyle ilgili analizine ve bu analizi Türkiye için anlamlı hale getiren Wallerstein'in "dünya-sistem teorisi"ne dayanmaktadır (Marx ve Engels, 1968; Marx ve Engels, 1970; Berman, 2010; Wallerstein, 2004).

Kongar'a göre 19. yüzyıl itibariyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de siyaset, "kapitalizm olarak modernleşme" süreci içerisinde şekillenmiştir. Modern ve kapitalist Batı'ya bağımlı, "kolonyal" bir devlet olmaktan kurtuluş yöntemi olarak ortaya çıkan bu süreç, bir tür "Batı'ya öykünme, onun gibi olma" sürecidir. Dolayısıyla Kongar'a göre Türkiye'de kapitalistleşme ve modernleşme süreci, Batı'dakinin tersine üst yapıdan (kültürel devrimden) alt yapıya (ekonomik devrime) uzanan bir seyir izleyecektir (Kongar, 1976).

İşte bu modernleşme süreci, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de siyasal alanın ve bu alanı yönlendiren siyasi cephelerin biçimlendiği ana zemini oluşturmuştur. Bu süreçte, toplumsal üretim güçleri zayıf olduğu için, Türkiye'de bürokrasi mekanizması, ("devletçi seçkinci cephe"), kapitalizmin ve modernleşmenin taşıyıcı öznesi, önderi olarak öne çıkmıştır. Kongar'a göre bu cephenin en temel amacı, devletin gücüne dayanarak, Türkiye'yi yarı feodal nitelikli, dini geleneksel bağlarından kurtarmak; "kapitalizm"e, "sınıflı toplum"a taşımak ve modernleştirmektir. Bu cephenin devletçi, otoriter ve seçkinci modernleşme politikalarına karşı bir tepki ve direniş cephesi olarak Türkiye siyasetinde kendisini halka, geleneksel değerlere yaslayan, hak ve özgürlüklere dikkat çeken gelenekçi liberal cephe varlık göstermiştir. Bu doğrultuda Türkiye'de siyaset uzun yıllar, ülkeyi modernleştirmek isteyen devletçi seçkinci cephe ile buna tepki gösteren, geleneksel dünyaya bağlı gelenekçi liberal cephe arasındaki karşıtlık etrafında şekillenmiştir. Kongar'a göre 1970'lerin başı itibariyle devletçi seçkinci cephenin politikaları etrafında Türkiye kapitalizme, sınıflı topluma geçmiş, modern bir toplum haline gelmiştir. Dolayısıyla Kongar açısından, ülkenin 1970'lerde kapitalizme ve sınıflı topluma geçişiyle birlikte, devletçi seçkinci cephe dağılma sürecine girecek, siyaseti yönlendiren söz konusu karşıtlık sona erecektir (Kongar, 1976; Kongar, 2014).

4. Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaseti Tanımlayan Kurumsal Parametreler

Türkiye siyaset yapısını açıklama konusunda literatürde yaygın bu dört dikotomik kavramsal modelde öne çıkan ortak noktalara bakıldığında, 1990'lara kadar Türkiye siyaset yapısı ve devlet - toplum ilişkisiyle ilgili tanımlayıcı üç temel parametrenin öne çıktığını söylemek mümkündür. İlk olarak, dikotomik kavramsal modellere bakıldığında, 1990'lara kadar Cumhuriyet Türkiye'sinde siyaset yapısı, kurumsal olarak *düalist bir iktidar yapısına* dayanmaktadır. Buna göre Türkiye'de siyaset, sabit ve kategorik yapılar arasında ikili karşıtlıklara dayalı iktidar ilişkileri etrafında şekillenmektedir. Başka bir ifadeyle Türkiye'de siyaset yapısı, bir tarafta *özerk, egemen ve bürokratik bir devlet merkezi* diğer tarafta *zayıf ve dağınık toplum*dan oluşan iki cephe arasındaki ilişki üzerinden biçimlenmektedir. Bu ikili cephe içerisinde var olan çeşitlilikler, farklılıklar, gruplaşmalar, mücadeleler, ikincil ve dolaylı bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla ikili iktidar yapılarının kendi içlerinde taşıdığı farklılıklar, gruplaşmalar; gruplaşmaların kendi öncelikleri etrafında geliştirdikleri etkileşimler; iç çatışma, ayrışma ve eklemlenmeler söz konusu ikili iktidar yapısını kurumsal olarak dönüştürücü, değiştirici bir nitelik taşımamaktadır. Bu dikotomik yaklaşımlar etrafında siyaset yapısı son kertede *bürokrasi merkezli, güçlü devlet geleneği* ile

farklı sosyal gerçeklikleri, farklı kimliksel özellikleri deneyimleyen, *zayıf ve dağınık toplum* katmanları arasındaki düalist iktidar ilişki üzerinde biçimlenmektedir. Bu bağlamda siyaset yapısı kurumsal olarak bir tarafta merkezde bürokratik, güçlü bir devlet mekanizması ile onun sağ ve sol yanına konuşlandırılmış merkez sağ - sol partiler; diğer tarafta bürokratik devletin kontrol ettiği bu partiler üzerinden devlet aygıtına kendisini kabul ettirmeye çalışan zayıf ve dağınık toplum kesimlerinden oluşmaktadır.

Dikotomik kavramsal modeller açısından, 1990'lara kadar Türkiye siyaset yapısını tanımlayan ikinci temel parametre, bu siyaset yapısının esas itibariyle devlet, bürokrasi merkezli bir nitelik taşımasıdır.[1] Bu bağlamda Türkiye'de siyaset yapısı, *güçlü devlet geleneğine* dayanmaktadır. 1961 ve 1982 Anayasalarında sistemsel düzeyde ve somut bir şekilde görünen güçlü devlet geleneği, devlet teşkilatının kurumsal olarak toplumdan / sosyal gruplardan ayrı, özerk ve egemen bir şekilde kurulmasını / dizayn edilmesini; siyasal sistemin ve karar mekanizmalarının sivil – askeri bürokrasi merkezli olarak oluşturulmasını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, Türkiye'de siyaset yapısı esas itibariyle Cumhurbaşkanlığı, yüksek yargı ve askeri kurumlardan oluşan bürokratik devlet teşkilatının, kurumsal olarak özerk ve egemen bir şekilde siyasal sistemin merkezine yerleştirilmesiyle biçimlenmiştir. Uzun Cumhuriyet tarihi boyunca tarihsel ve anayasal olarak Türkiye'de siyasal sistem, devlet ve bürokrasi eksenli olarak kurgulanmış; inşa edilmiştir. Diğer taraftan yine güçlü devlet geleneğinin uzantısı olarak, Türkiye siyaset yapısı içerisinde bürokratik devlet merkezi, toplumdan ve siyasi kurumlardan ayrı / özerk bir şekilde, siyasal sistem, kamusal alan, ulusal kimlik, ulusal çıkar, vatandaşlık ve ulusal ekonomiyi tanımlayan; bunları topluma ve siyasete empoze eden egemen aktör olarak öne çıkmıştır. Ayrıca *kendi özerk politikaları* etrafında sosyal gruplarla ve siyaset kurumuyla ilişki kurmuş; siyasi karar süreçlerinde toplumsal talepleri bu özerk politikalar doğrultusunda kontrol ve bloke etmiştir. Bu haliyle siyaset bir merkezi bürokrasi pratiği, bir güçlü devlet geleneği olarak şekillenmiştir. Söz konusu güçlü devlet geleneği içerisinde merkezi bürokrasi, toplumun ve siyasetin üretiminde tarihin bir tür *özerk öznesi*, *özerk inisiyatif alanı*, *özerk kurumsal aktörü* olarak konumlanmıştır. Devletin, siyasal rejimin ve siyaset sahnesinin asıl sahibi olarak konumlanan bu özerk aktör, toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal yaşamın kritik noktalarında, devlet adına belirleyici özne olarak öne çıkmıştır. İktidar ilişkilerinin ana aktörü ve resmi – ulusal politikaların nihai karar – onay mercii olarak konumlanmıştır.[2] Kısacası, Türkiye siyaset yapısı üzerinde güçlü devlet geleneğinin / bürokratik merkezin, üstünlüğü, egemenliği ve belirleyiciliği söz konusudur.

Dikotomik kavramsal modeller açısından, Türkiye siyaset yapısını tanımlayan üçüncü temel parametre, bu siyaset yapısı içerisinde genel olarak toplumsal alanın ve oradaki sosyal grupların dağınıklığı, bölünmüşlüğü ve siyasal etkinlik itibariyle zayıflığıdır. Bu çerçevede toplumsal alan, siyasal sistemin ve karar mekanizmalarının inşa / kurulum / dizayn süreçlerine dahil olma kabiliyeti açısından zayıf bir nitelik taşımaktadır. Siyasal sisteme, karar süreçlerine etki ve nüfuz kapasitesi bakımından zayıf bir profil sergilemektedir. Ayrıca kamusal alan, ulusal kimlik, ulusal çıkar, vatandaşlık, ulusal kültür ve ulusal ekonomi tanımlamalarına katılma yeteneği yönünden zayıf bir özellik göstermektedir. Yine örgütlenme ve politik kaynak birikimi açısından zayıf, dağınık bir yapı arz etmektedir.

Bu noktada altı çizilmesi gereken en temel husus, 1990'lara kadar Türkiye'de siyaset alanını biçimlendiren güçlü devlet – zayıf toplum karşıtlığına dayalı bu düalist iktidar yapısı ve düalist

1 Mardin'in merkezi, Heper'in ılımlı aşkın devleti, Küçükömer'in Batıcı laik cephesi, Kongar'ın devletçi seçkinci cephesi bürokrasiyi ifade etmektedir ve bürokrasi ile özdeştir.

2 Bu tür değerlendirmeler için bakınız: Açıkel, 2006, s. 42; Kahraman, 2008, s. 116.

iktidar ilişkisi, aynı zamanda toplumsal alanın ve ekonomi alanının da temel kurumsal parametresini oluşturmuştur. Zira Türkiye'de uzun Cumhuriyet yılları boyunca toplumsal ve kamusal alanı tanımlayan ulusal kimliğin, kültürel ilkelerin ve ortak normların içeriği, *bürokratik merkez ile zayıf toplum katmanları* arasındaki karşıtlığa dayalı düalist iktidar ilişkisi içerisinde şekillenmiştir. Ekonomi alanında, üretim ilişkilerini, dağıtım süreçlerini ve sermaye birikimini formüle eden ekonomi modelinin çerçevesi de yine bürokrasi merkezli güçlü devlet formasyonu ile zayıf ve dağınık toplumsal çevre arasındaki karşıtlığa bağlı düalist iktidar ilişkisi içerisinde biçimlenmiştir.

5. Türkiye'de Siyasetin Dönüşümü

1990'lardan 2000'lere uzanan dönemde Türkiye'de yaşanan sosyo-ekonomik ve siyasi dönüşüm dalgası, Türkiye siyasetini tanımlayan üç temel kurumsal parametre açısından ve dolayısıyla Türkiye siyaset yapısı açısından tarihsel bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Zira ekonomi, toplum ve siyaset eksenli bu köklü dönüşüm dalgası, üç temel parametre üzerinden Türkiye siyaset yapısında derin bir değişime yol açmıştır.

1990'lardan 2000'lere uzanan tarihsel süreçte önce *ekonomi ve toplum alanlarında*, "bürokratik merkez - toplumsal çevre" ayrışmasına dayalı *düalist iktidar yapısının* çözülmeye uğradığını söylemek mümkündür. Bu noktada ekonomi ve toplum alanında, bir taraftan bu *düalist iktidar yapısını ayakta tutan "bürokratik merkezin" toplum ve ekonomi üzerindeki hegemonyası aşınırken*, öbür taraftan *"toplumsal çevre", politik kaynaklar konusunda zenginleşerek çoklu bir siyasi aktöre dönüşüm süreci* geçirmiştir. Ekonomi ve toplum alanında düalist iktidar olgusunun çözülerek, bürokratik merkezin aşınma ve toplumsal çevrenin çoklu bir aktöre dönüşme sürecinde kuşkusuz bu alanlarda yaşanan tarihsel dönüşüm dalgasının belirleyici bir rolü olmuştur.

6. Türkiye'de Siyasetin Dönüşümü: Ekonomi

Türkiye'de 1980 sonrasında uygulamaya konulan liberal ekonomi modeli, bu modelin getirdiği serbest piyasa temelli yeni üretim normları ve sermaye ilişkileri, ekonomi alanında yaşanan kritik değişim dalgasının ana dinamiğini oluşturmuştur.

Söz konusu yeni ekonomi modeli bu dönemde öncelikle bürokratik merkezin ekonomi içerisindeki merkezi konumunu aşındıran bir etki göstermiştir. Bu çerçevede özellikle 1990'lar itibariyle devlet, ekonomiyi, piyasayı ve sermaye birikimini yönetim kabiliyeti açısından özerklik ve egemenlik, güç ve hegemonya kaybına uğramıştır. Ulusal ekonomi modeli etrafında önceki dönemlerin ekonomi hayatını, üretim ve sermaye süreçlerini kontrol ve denetim altında tutan bürokratik devlet yapısı bu dönemde çözülmeye başlamıştır. Bu noktada bir taraftan sivil siyasi kadroların ekonomi politikalarının şekillenme süreçlerindeki rolü güçlenirken; diğer yandan piyasa süreçlerinin gidişatında büyük sermaye grupları ve küçük - orta ölçekli işletmeler daha fazla öne çıkmıştır. Serbest piyasanın özerk işleyiş dinamikleri, sermaye birikimi konusunda özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler açısından yerel ve küresel düzeyde yeni imkanlar, yeni fırsat alanları oluşturmuştur. Sonuçta devlet, liberal ekonomi modeli içerisinde özellikle ihracat yönelimli piyasa ilişkilerini, rant arayışlarını kontrol etme; yeterli düzeyde vergi geliri üretme ve sağlam bir mali disiplin uygulama konusunda gerekli yönetim kapasitesini geliştirememiştir. Bu durumsa, devletin siyasal özerkliğini bağımlı, kırılgan ve değişken bir hale sokmuştur (Öniş, 1992, s. 4, 15-17, 19; İnsel, 2003, s. 295-296; Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000, s. 496-499).

Diğer taraftan 1990'lı yıllar ekonomi alanında yaşanan en temel gelişmelerden biri, büyük sermaye grubu ile devlet arasında, söylem, tutum, program, politika ve siyasi vizyon düzeylerinde derin bir ayrışmanın yaşanmasıdır. Devlet - sermaye ayrışması bağlamında öne çıkan kritik

oluşum, kuşkusuz Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD)'dır. TÜSİAD, Erken Cumhuriyet döneminde ulusal ekonomi inşa etme politikası etrafında doğrudan devlet desteği ve koruması altında oluşan, gelişme gösteren, olgunlaşan büyük sermaye grupları tarafından, 1971 yılında kurulmuştur. Dernek, 1990'lara kadar, siyasi iktidarlar ile gerilimden kaçınmazken devlet merkeziyle uyumlu bir tavır izlemiştir.[3] 1990'ların ikinci yarısı itibariyle TÜSİAD, küresel normlar ve Avrupa Birliği müktesebatı etrafında devlet yapısının reformasyonunu talep eden radikal bir tutum ve söylem geliştirmiştir. Bu doğrultuda bürokrasi eksenli / güçlü devlet yapısının dönüştürülmesi, devletin yeniden yapılandırılması, devlet iktidarının sınırlandırılması, daha şeffaf ve hesap verebilir hale getirilmesi, piyasa içerisinde daha optimal, efektif ve kurumsal bir çerçeveye kavuşturulması, kaliteli yönetim" yönünde yasal ve anayasal reform taleplerini savunmaya başlamıştır. Ayrıca sivil hakların geliştirilmesi ve demokratikleşme sürecine destek vermiştir (Öniş ve Türem, 2002, s. 444-447; Alkan, 1998b, s. 51-52; Öniş ve Türem, 2001, s. 98-100, 107-113). TÜSİAD'ın bu siyasi reform ve devletin yeniden yapılandırılması yönündeki talepleri dernek tarafından o dönemde hazırlanan raporlarda, başkan söylemlerinde ve dernekle ilgili saha çalışmalarında kendisini göstermiştir.[4]

Diğer taraftan yine 1990 sonrasında, Erken Cumhuriyet döneminden itibaren devletle yakın ilişkilere sahip olan büyük sermaye çevresinin dışında, Anadolu'da dini – muhafazakar nitelikli yeni sermaye aktörleri ortaya çıkmıştır. Yeni sermaye aktörleri bağlamında öne çıkan temel oluşum, Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği (MÜSİAD)'dır. MÜSİAD, küresel piyasa ve liberal ekonomi modeli içerisinde, dini değerlere dayalı olarak, doğrudan devlet desteği almadan gelişim gösteren taşralı muhafazakar sermeye grupları tarafından 1990 yılında kurulmuştur. Kuruluşu itibariyle öncelikli olarak kültürel kimlik temelli bir sermaye örgütlenmesi olarak öne çıkmıştır. Ama aynı zamanda ekonomi temelli bir talep çerçevesiyle şekillenmiştir (Alkan, 1998a, s. 153, 162-164). İstanbul yoğunluklu bir üye profiline sahip TÜSAİD'dan daha geniş bir coğrafi alana yayılan ve daha çok sayıda üyesi bulunan MÜSİAD, İstanbul'un yanı sıra Konya, Kayseri, Denizli, Ankara, Gaziantep, Bursa, Urfa, Maraş gibi Anadolu'nun farklı illerinden üyeleri kapsamaktaydı. 1995 yılında toplam 1780 MÜSİAD üyesi firma vardı. Bu firmalardan, 744'ü 1980-1990 arasında, 589'u 1990 sonrasında olmak üzere toplam 1333 tanesi 1980'dan sonra kurulmuştu. 1960 öncesinde kurulan firma sayısıysa 71'di. 1995-1997 arasında üye sayısı 2897'ye ulaşacaktı (Özdemir, 2006, s. 63, 67; Buğra, 1998, s. 529; Yavuz, 2005, s. 131). MÜSİAD bu örgütlenme ağı ile 1990'lar Türkiye'sinde yerleşik devlet – toplum ilişkisini ve devlet – ekonomi ilişkisini sorgulayan, bu konularda alternatif yaklaşımlar öne süren bir kurumsal profil sergilemiştir.

1990'lar Türkiye'sinde ekonomi alanındaki bir diğer önemli gelişme, Anadolu'da muhafaza-

3 Sermayenin devlet ve siyasete bakışıyla ilgili olarak, 1980'lerin hemen başında TÜSİAD başkanı olan Ali Koçman devletin siyaset ve toplum üzerindeki hakim konumunun altını çizerek şu düşünceleri dile getirmektedir: "*Bu ülkede bizim felsefemiz daima koruyucu rolü üstlenen devletle ters düşmemek, devlete rağmen değil fakat devletle birlikte ekonomik politika izlemek ve devleti yüce bir makam olarak görmek şeklinde olmuştur. Özel sektör temsilcileri açısından siyasete atılmak konusunda tereddüt, devleti karşıya almamak düşüncesinden, devletin hala etkili olduğu inancından, devlete yabancılaşmanın kendileri için iyi olmayacağı şeklindeki görüşten kaynaklanmaktadır*" (Aktaran: Heper, 1992, s. 187).

4 O dönemde hazırlanan raporlar için bakınız: TÜSAİD, Optimal Devlet: 21. Yüzyıl İçin Yeni Bir Devlet Modeline Doğru, Şubat 1995; TÜSİAD, Yerel Yönetimler: Sorunlar ve Çözümler, Eylül 1995; TÜSAİD, Türkiye için Yeni Bir Seçim Yöntemi Tasarımına Doğru, Mayıs 1995; TÜSİAD, Seçim Sistemi Tartışması ve İki Turlu Sistem, Nisan 1996; TÜSİAD, Yargılama Düzeninde Kalite, Kasım 1998; TÜSİAD, Siyasi Partiler Yasası, Mayıs 1997; TÜSİAD, Seçimler, TBMM ve Hükümet Sistemleri, Haziran 1997; TÜSİAD, Hukuk Devleti ve Yargı, Aralık 1997; TÜSİAD, İnsan Hakları, Şubat 1998; TÜSİAD, Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri, Ocak 1997; TÜSİAD, Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi: Tartışmalar ve Son Gelişmeler, Aralık 1999.

kar-dini sermaye gruplarının yanında farklı sermaye gruplarının ortaya çıkması; dolayısıyla sermayenin toplumun farklı kesimlerine yayılmasıdır. İşte sermayenin bu yayılım sürecinde büyük sermaye merkezlerinin (İstanbul, Bursa, Kocaeli, Ankara, Adana) yanı sıra özellikle Tekirdağ Kırklareli, Sakarya, Balıkesir, Eskişehir, Manisa, Denizli, Konya, Kayseri, Antep, Maraş ve Malatya gibi Anadolu şehirlerinde yeni sermaye grupları kendisini göstermiştir. Bu sermaye gruplarının büyük çoğunluğu doğrudan devlet desteği almadan gelişim gösteren, küresel piyasaya endüstriyel ürün ihraç eden, informel ilişki ağlarına dayalı küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşmaktaydı (Pamuk, 2008, s. 269-270; Öniş, 1997, s. 759). Bu sermaye grupları, 1990'lar boyunca yerel ve kimliksel Sanayici ve İşadamları Dernekleri (SİAD'lar) etrafında örgütlendiler. 2000'lerin başı itibariyle çoğu Anadolu merkezli olmak üzere 75 SİAD kurulmuştur. Ve bu derneklerin 3000 civarında üyeleri vardır. Yerel büyümeyi temsil eden SİAD'lar, sosyal vizyonları itibariyle bir tarafıyla ekonomik kalkınma, refah, diğer tarafıyla kültürel aidiyetlerin temsiline ve tanınmasına dayanmaktaydı. (Keyman ve Koyuncu, 2005, s. 120-121; Vorhoff, 2000, s. 177).
Sonuç itibariyle bütün bu gelişmeler etrafında 1990'lar boyunca Türkiye'de bir sermeye çeşitlenmesi, sermaye yayılması ve görece sermaye "özerkleşmesi"nin kendisini gösterdiği söylenebilir. Ekonomi alanında bu sermeye çeşitlenmesi, doğal olarak yeni aktör, söylem, yaklaşım ve stratejilerin ortaya çıkışını ifade etmektedir. Bu çerçevede söz konusu yeni ekonomik sermaye grupları, kendi toplum – siyaset vizyonları etrafında farklı siyasi reform taleplerini kamusal alanda dile getirmeye başlayacaktır. Ayrıca bu yeni sermaye grupları, sivil toplum alanında kültürel kimlik temelli kurumsallaşma ve örgütlemelere destek verilmesi; sivil alanda farklı kültürel vizyonlara sahip entelektüel sermaye birikiminin gelişimine katkı sağlanması; farklı kültürel kimliklere yaslanan siyasi hareket oluşumlarının desteklenmesi konusunda önemli rol üstlenecektir. Böylece yeni sermaye aktörleri toplumsal ve siyasal alanda "sosyal grup" eksenli eğilimlerin taşıyıcılığını üstlenmeye başlamış; kültürel kimlik / sosyal grup temelli siyaset tarzının gelişmesine olanak sunmuştur. Diğer yandan bu aktör çeşitlenmesi ve toplumun farklı kesimlerinde oluşan sermaye birikimi, bürokratik merkezin ve güçlü devlet geleneğinin ekonomi ayağının zayıflamasına zemin oluşturmuştur.

7. Türkiye'de Siyasetin Dönüşümü: Toplum

1990'lardan 2000'li yıllara uzanan dönemde Türkiye, toplumsal alanda da bir değişim dalgasına tanıklık etmiştir. Ekonomik liberalizm, şehirleşme, küreselleşme ve Avrupa Birliği süreçlerinin yönlendirici olduğu bu değişim dalgası içerisinde öncelikle sivil toplum alanı nicelik ve nitelik olarak genişlemiş ve devlet karşısında görece özerkleşme eğilimi sergilemiştir. Sayısal veriler itibariyle, Türkiye'de 1980'de 18.000 olan dernek sayısı,[5] 1994 yılında 61.000'e, 2000 yılında 72.428'e ulaşmıştır. 2010'da ise sayı 84.970 olarak gerçekleşmiştir.[6] Ayrıca 1980'de ülkede mevcut vakıf sayısı 604 iken 1990'da bu sayı 2.356'ya ulaşmıştır. 2000 yılında ise ülkedeki toplam vakıf sayısı 4.560 olmuş ve 2010 sonrasına kadar bu rakamlarda kalmıştır.[7] 1990'lardan 2000'lere uzanan tarihsel çizgide Türkiye'de sivil toplum alanı içeri-

5 Ülkede 1979 yılında 38.254 olan dernek sayısı, 1980 askeri müdahalesinin ardından gelen kapatma süreçleriyle 18.000'e düşmüştür (Şimşek, 2004b, s. 48).

6 YA DA - Yaşama Dair Vakıf, "Verilerle Sivil Toplum Kuruluşları", Tarih Yok. s. 48. (Çevrimiçi), http://en.yada.org.tr/pdf/c9b3f2a6d1595bde1124f6df6e830903.pdf (Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2017).
Ayrıca bakınız: İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, "Yıllara Göre Faal Dernek Sayısı", (Çevrimiçi), https://www.dernekler.gov.tr/tr/AnasayfaLinkler/yillara-gore-faal-dernek.aspx (Erişim tarihi: 27 Temmuz 2017).

7 Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, "Yeni Vakıfların Yıl Bazında Dağılımı (1980-2017)", (Çevrimiçi),

sinde özellikle eğitim, sağlık, yardım / dayanışma, kadın sorunları, çevre, sosyal hizmetler, insan hakları ve demokrasi ile ilgili sivil toplum örgütleri, organizasyon, etkinlik ve faaliyet itibariyle güçlerini artırmaya, kamusal alanda gündem oluşturmaya, devlet merkezli toplum modelini sürekli olarak aşındırmaya ve dönüştürmeye başlamıştır. Toplumsal sorunlarla ilgilenen, onların çözümü konusunda söylem, öneri ve politikalar geliştiren, hatta bu noktada devle yapısını ve politikalarını sorgulayan sivil birer aktör olma eğilimi izlemiştir (Yavuz, 2005, s. 115; Yavuz, 2011, s. 71-72, 77; Toros, 2007, s. 412-413; Erdoğan-Tosun, 2012, s. 192; Özbudun ve Keyman, 2002, s. 313; Plagemann, 2001, s. 361-396; Bora, 2001, s. 265-310).

7.1. Kimlik Politikalarının Yükselişi

Bu dönemde yine ekonomik liberalizm, şehirleşme, küreselleşme ve Avrupa Birliği süreçleri bağlamında Türkiye'de kimlik politikaları, kimlik temelli talep ve oluşumlar, yoğun bir şekilde yükselme eğilimi göstermiştir. Kimlik politikaları çerçevesinde sosyal kimlik grupları kamusal alana dahil olarak kendi kimliklerini ifade etme, tanınma, yeni sosyal vizyonlar, politik söylemler önerme, kimliksel talepler etrafında organize olma imkanı bulmuştur. Devlet egemen kamusal alandan dışlanan etnik, dinsel, kültürel kimlikler ve sosyal gruplar, toplumsal ve siyasal alanda etkili olma fırsatı yakalamıştır. Sosyal gruplar, sahip oldukları ekonomik sermaye birikimine dayanarak sivil toplum alanında örgütlenme ve kurumsallaşma olanağı bulmuştur. Böylece Türkiye'de kimlik politikalarının yükselişine bağlı olarak farklı sosyal gruplar, kamusal alanda kültürel kimlik temelli sivil pratiklerle aktörleşme sürecine girmiştir (Öniş, 1997, s. 747-748; Keyman ve İçduygu, 2003, s. 223, 225; Cizre-Sakallıoğlu, 1996, s. 245).

1990'lar Türkiye'sinde kimlik politikaları üzerinden sivil toplum alanında örgütlenerek ve kurumsallaşarak aktörleşme süreci yaşayan sosyal gruplar içerisinde genel olarak İslami muhafazakar gruplar, Kürt sosyal gruplar, Alevi sosyal gruplar, liberal ve sol grupların öne çıktığını söylemek mümkündür.

7.1.1. İslami Muhafazakar Gruplar

Kendi içerisinde homojen bir nitelik taşımayan, genel olarak farklı dini cemaatler, tarikat yapıları, cemaat-tarikat dışı toplumsallıklar, sivil eğilimlerden oluşan İslami – muhafazakar grupları toplumsal alanda aktörleştiren, güçlendiren temel kulvarlardan ilki, söz konusu grupların sosyal bir inisiyatif üstlenerek toplumsal ihtiyaçlar için alternatif çözüm modelleri geliştirmesiydi. Bu bağlamda İslami muhafazakar gruplar, eğitim, sağlık, yoksullukla mücadele, yerel yönetim gibi toplumsal ihtiyaç alanlarında inisiyatif alarak, çözüm amaçlı, işlevsel, etkili ve sivil örgütlenmeler oluşturmuştur (Çaha, 2005, s. 491; Şimşek, 2004a, s. 122; Yavuz, 2005, s. 196; Yavuz, 2011, s. 80; Türkmen, 2006, s. 227-255; Yaşar, 2005, s. 328, 333-339). İslami – muhafazakar grupları toplumsal alanda aktörleştiren temel kulvarlardan ikincisi, kendi kimliksel özellikleri etrafında yeni yaşam alanları, alternatif kamusal alanlar oluşturmalarıydı. Bu dönemde söz konusu gruplar, kendi dünya görüşleri ve yaşam tarzlarıyla uyumlu gazete, dergi, radyo, televizyon yayınlarıyla; tarih, düşünce, bilim alanında faaliyet gösteren vakıf ve dernek örgütlenmeleriyle; turizm, eğitim, sağlık, konut, bilişim, edebiyat, kültür, sanat, moda alanlarında geliştirdikleri yeni yaşam / kültür formasyonlarıyla kamusal alanda kendilerine yer açmış ve görünürlük kazanmıştır. Bu toplumsallaşma süreci içerisinde, yeni bilgi üretme ağları, eğitim modelleri, yeni

https://www.vgm.gov.tr/Documents/YEN%C4%B0%20VAKIFLARIN%20YIL%20BAZINDA%20DA%C4%9EILIMI%20(1980-28072017).pdf (Erişim tarihi: 7 Haziran 2018).

yeme-içme alışkanlıkları, giyim kuşam tercihleri, yeni moda, tatil ve eğlence alışkanlıkları, yeni sosyal iletişim ağları, tüketim kalıpları ve sanatsal biçimler içerisinde İslami muhafazakar kimlikler toplumsal alana taşınmış ve yaygınlaşmıştır. Bu noktada İslami - muhafazakar grupların 1990'lar içerisinde yönetime geldikleri belediyelerde elde ettikleri yerel yönetim imkan ve araçlarının önemli bir katkı sağladığını söylemek mümkündür (Çolak, 2009, s. 310; Yavuz, 2011, s. 77-78, 81-85; Şimşek, 2004a, s. 121-122; Demir, Acar ve Toprak, 2004, s. 177-178). İslami - muhafazakar grupları aktörleştiren üçüncü kulvar, "haklar ve özgürlükler" temelli talep ve söylemlerindeki artış ve yoğunlaşmaydı. 1990'ların sonlarında bürokratik devlet yapısının katı bir şekilde uyguladığı "İslami kimliği kamusal alan ve siyasal sistem içerisinde baskılama, sınırlama, dışlama ve kenara itme" politikaları karşısında İslami - muhafazakar gruplar "haklar ve özgürlükler" temelli talep ve söylemleriyle öne çıkmıştır. Bu talep ve söylemlerini etkinleştirebilmek üzere yazılı ve görsel medya araçlarını kullanmış; vakıf ve dernekler aracılığıyla birçok panel, seminer, konferans ve tartışma platformları organize etmiştir. Bu çerçevede genel olarak farklı parçalardan, değişik kimliksel hatlardan oluşan İslami gruplar birbirlerine daha çok yaklaşmış; toplumsal alanda İslami – muhafazakar eğilimler arasında ortak kimliksel bilinç ve ortak grup asabiyeti güçlenmiştir (Yavuz, 2005, s. 139-141; Çolak, 2009, s. 312-314, 316-317, 322-324; Keyman ve İçduygu, 2003, s. 223; Seufert, 2001, s. 31-33).

7.1.2. Kürt Sosyal Gruplar

1990'lar Türkiye'sinde sivil ve kamusal alanda yükselen kültürel kimlik hareketlerinden bir diğeri, Kürt sosyal gruplardır. 1990'ların başında Kürt kimlik siyaseti, hem "devleti kimliksel farklılığını tanımaya davet eden, Kürt etnik haklar talebine yaslanan" sivil, legal bir kimlik siyasetini hem de "Türkiye'nin güneydoğusunda bağımsız bir Kürt devleti kurma" amaçlı terörist faaliyetlere dayanan silahlı, terör siyasetini içeren bir nitelik taşımaktaydı. 1990'lar itibariyle ise silahlı eyleme dayalı terör siyaseti tüm şiddetiyle devam ederken, toplumsal ve siyasal alanda sorunun kültürel haklar temelli kimlik siyaseti boyutu önem kazanmaya ve canlanmaya başlamıştır. Bu kapsamda Kürtlük temelli kültürel hak talepleri, demokratik siyasetin meşru araçları ve sınırları içerisinde ifade edilme seyri izlemiştir (Keyman, 2009, s. 331; Kirişçi, 1998, s. 227, 231; Cizre, 2001, s. 222-224).

Bu dönemde Kürtlük eksenli kimlik iddiaları ve söylemleri, siyaset ve sivil toplum alanında yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda siyaset sahnesinde bir taraftan merkez sağ ve sol çizgideki hemen tüm siyasi partiler, Kürt kimlik taleplerini "kimliksel boyutu ile" tanımaya, dikkate almaya yönelik söylemler geliştirmiş; öneri ve raporlar yayınlamıştır. Ayrıca, siyasi sistem içerisinde Kürt kimlikli siyasetçiler tarafından, Kürt milliyetçiliği referanslı ve Kürt kimlik taleplerine yaslanan siyasi partiler kurulmuştur[8] (Kirişçi, 1998, s. 243-244; Yayman, 2011, s. 199-373; Yavuz, 2005, s. 109-111, 238; Şimşek, 2004a, s. 133). Öbür taraftan bu süreçte sivil toplum alanında da Kürt kimlik siyaseti kültürel haklar boyutuyla önem kazanmıştır. İnsan hakları dernekleri, meslek ve işçi sendikaları, işadamı örgütleri, araştırma merkezleri ve vakıflar, insan hakları ve kültürel haklar bağlamında Kürt kimlik taleplerine yoğun bir ilgi göstermiştir. Ayrıca 1990'lar itibariyle bölgede doğrudan Kürt sosyal grupları tarafından pek çok sivil toplum örgütü kurulmuştur. Sermaye, meslek ve kültür çevrelerinde yer alan bu sivil toplum örgütleri, Kürt kimlik taleplerinin kamusal alana taşınması ve kamuoyu oluşturulması yönünde söylem ve programlar

8 1990'da etnik temelli Kürt kimliğinin siyasi temsili bağlamında kurulan ilk siyasi parti Halkın Emek Partisi (HEP)'dir.

geliştirmiş; bölgesel çalışma ve raporlar hazırlamıştır (Şimşek, 2004a, s. 132-133; Yayman, 2011, s. 402-474). Bu çerçevede, vatandaşlık, dil yasakları, özel adlar, yerleşim yeri adları, Kürtçe eğitim, radyo-TV yayınları, bölgesel politikalar, Olağanüstü Hal (OHAL) uygulaması, dernek faaliyetleri gibi temel başlıklar etrafında yoğun bir kimliksel talep repertuarı ortaya çıkmıştır (Yayman, 2011, s. 265-266, 323-324, 404-405, 421-424, 436-437; Ayata, 1997, s. 61, 63; Cizre, 2001, s. 240). Bu talep profili etrafında kendi içerisinde etniklik, din, ideoloji, mezhep düzeyinde "farklı hatlar" taşıyan Kürt sosyal grupları, kamusal ve sivil alanda söz konusu "hatlar" üzerinden dinamik bir görünüm kazanmış; devlet egemen siyasal sistem üzerinde talep baskısı üreten aktif bir aktör konumu sergilemiştir.

7.1.3. Alevi Sosyal Gruplar

1990'lar Türkiye'sinde yükselen kültürel kimlik hareketlerinden bir diğeri, Alevi kimliği ve bu bağlamda öne çıkan Alevi sosyal gruplardır. Esas olarak mezhepsel bir karakter taşıyan Alevi kimliği 1990'ların küreselleşme, şehirleşme ve sermeye birikimi sürecinde güçlenme yönelimi izlemiştir. Dolayısıyla 1990'lı yıllar, Alevi kimliğinin ve Alevi sosyal gruplarının sivil toplum alanında kurulan dernekler, vakıflar, medya ve yayın organları, şenlik organizasyonları aracılığıyla uyanışına sahne olmuştur (Şimşek, 2004a, s. 127-129; Tuğal 2005, s. 493; Yılmaz, 2005, s. 152-155; Yavuz, 2005, s. 111-113; Ayata, 1997, s. 65-69).

Bu dönemde Aleviliği mezhepsel bir kimlik formasyonuyla sivil toplum alanında temsil etme konusunda öne çıkan sivil toplum kuruluşlarından ilki 1988 yılında kurulan Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'dir.[9] Dernek Alevi kimliğini daha çok sosyalist bakışın etkisi altında tanımlamakta ve bu bağlamda Aleviliği bir din ya da mezhep olarak değil "seküler bir yaşam tarzı" olarak öne çıkarmaktaydı. Alevi kimliğiyle ilgili önde gelen örgütlenmelerinden bir diğeri 1991 yılında kurulan Hacı Bektaş Veli Kültür ve Tanıtma Derneğidir. Dernek, Aleviliği "geleneksel bir çizgi" içerisinde dergah eksenli dini ve tasavvufi bir kimlik olarak konumlandırmaktaydı. 1995 yılında kurulan bir başka etkin Alevi örgütlenmesi CEM Vakfı (Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı), Aleviliğin inanç, ibadet ve İslami boyutuna vurguda bulunmuş; sosyalizmle arasına kalın bir çizgi çizerek devletle iyi ilişkiler kurmaya öncelik veren ve devletin laik yapısını savunan bir Alevilik kimliğini benimsemiştir. Yine bir Alevi örgütlenmesi olarak 1996'da kurulan Ehli Beyt Vakfı ise genel olarak Sünni İslam'a yakın bir Alevi kimliği etrafında bir kamusal kimlik profili oluşturmuştur. Ancak vakıf, geniş Alevi kitlesinden kopuk bir sosyal ağ etrafında biçimlenmiştir. Bu dönemde yurtdışında özellikle Almanya'da örgütlenen Alevi sivil toplum kuruluşları da Türkiye'deki Alevi kimlik siyasetinin toplumsal ve kamusal alanda kendisini göstermesinde etkili bir rol oynamıştır[10] (Tuğal, 2005, s. 494-495; Şimşek, 2004a, s. 127-129; Yılmaz, 2005, s. 156-162, 166-167).

Bu Alevi örgütlenmeleri, 1990'ların başından itibaren Alevi kimlik taleplerinin kamusal alanda duyurulması ve bu talepler etrafında kamuoyunun etkilenmesi yönünde yüklü bir siyasi söylem ve vizyon takip etmiştir. Bu dönemde hem yurt dışında hem de yurt içinde Hacı Bektaş

9 1988 yılında Sivas'ta, Banaz Köyü Pir Sultan Abdal Turizm ve Dayanışma Derneği adıyla kurulan dernek, daha sonra Pir Sultan Abdal Kültür Derneği adını almıştır. İlerleyen dönemlerde ülkenin farklı il ve ilçelerinde derneğin pek çok şubesi açılmıştır.

10 Bu çerçevede ilk olarak 1989 yılında Hamburg'da Alevi Kültür Merkezi adıyla bir dernek kurulmuştur. Sonraki yıllarda Alevi kimliğiyle ilgili pek çok dernek örgütlenmiştir. Alevi gruplar, 1993 yılında Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu çatısı altında bir araya gelmiştir. Bu çatı federasyon, aynı süreçte Fransa, Danimarka, İsviçre, Belçika, Avusturya, İsveç Hollanda gibi Avrupa'nın farklı ülkelerindeki Alevi federasyonlarını da içine alan uluslararası bir örgütlenme ağı oluşturmuştur.

anma şenliklerinde, gazete, dergi, radyo ve televizyon yayınlarında, ortak toplantı sonuç bildirgelerinde Alevi sosyal grupları, söz konusu kimliksel taleplerini kamusal alanda yaygınlaştırmıştır. Alevi gruplarının bu talepler kataloğunda genel olarak "vatandaşlık, tanınma, Diyanet İşleri, zorunlu din dersi, medya ve TRT aracılığıyla yayın, kamu finansı, kamuda istihdam" gibi başlıklardan oluşan kimliksel tanınmaya yönelik talepler yer almıştır. (Schüler, 2001, s. 142-145; Şimşek, 2004a, s. 129; Yılmaz, 2005, s. 168-169, 183-184). Alevi sosyal gruplar, bütün bu kimliksel talepleri, bu talepleri kamusal alana taşıyan sivil toplum örgütlenmeleri, yayın organları, siyasi hareketleri, ortak faaliyetleri ve deklarasyonlarıyla 1990'lar boyunca, Türkiye toplumunda farklı bir toplumsal grup olarak kamusal alanda aktif bir aktöre dönüşmüştür. Alevi kimliğinin kamusal olarak tanındığı yeni bir ulusal kimlik formasyonun şekillendirilmesi yönünde bir kültürel söylem ve strateji izlemiştir.

7.1.4. Liberal ve Sol Gruplar

1990'lar Türkiye'sinde din, etniklik ve mezhep temelli kimlik siyasetine eşlik eden bir başka kültürel kimlik hareketi liberal ve sol değerlere yaslanan liberal ve sol sosyal gruplardır. Liberal ve sol gruplar bu dönemde diğer sosyal grupların aksine, kimlik temelli tanınma siyasetinden öte, "özgürlük, sivillik, serbest girişim, eşitlik, toplumsallık ve çok kültürlülük" gibi değerlerin ekonomi, toplum ve siyaset katmanları için temel parametre haline getirilmesini savunmuştur. Bu haliyle de bir tür "etik tercih", "gündelik hayat formu", "yaşam tarzı" veya "zihniyet dünyası" eksenli kültürel bir duruşun taşıyıcısı olmuştur.

Temel hatlarıyla aydın ve akademisyen çevrelerinden oluşan liberal ve sol gruplar, bu dönemde esas olarak bireylerin özgürlüğü, girişimciliği ve inisiyatifi temelinde yükselen bir sivil toplum fikrine yaslanmıştır. Sivil toplumun devletten özerk bir şekilde genişlemesini, sivil toplum içerisinde kültürel farklılıkları bir arada tutan çok kültürlü bir zeminin gelişmesini, sivil toplum ile siyaset arasında geçişken bir ilişkinin kurulmasını savunmuştur. Ayrıca devlet iktidarının, faaliyetlerinin temel hak ve özgürlükler etrafında sınırlandırılmasına öncelik vermiştir. Liberal ve sol gruplar, orta sınıf duyarlılığına dayalı bu yaklaşım ve söylemle 1990'lar Türkiye'sinde kamusal alanı etkileyen entelektüel bir aktör olarak güç kazanmıştır (Erdoğan ve Üstüner, 2005, s. 658-660; Yıldırım ve Haspolat, 2016, s. 145-162; Argın, 2008, s. 979-985; Bora, 2017, s. 558-561).

Bu dönemde liberal ve sol grupların temel çıkış noktasını ve tanımlayıcı hatlarını genel olarak "ülkede yerleşik otoriter siyasal yapıları liberal ekonomi ve liberal özgürlükler temelinde yeniden yapılandırmak", "siyasal hayatı sivil toplum temelinde yeniden tanımlamak", "kutuplu / çatışmacı toplumsal alanı güçlü ve çok kültürlü sivil toplum perspektifiyle yeni bir toplumsal mutabakat çerçevesinde yeniden inşa edebilmek, böylece toplumsal alanı ve devlet – toplum ilişkilerini özgürlükler, demokrasi ve çok kültürlü sivil toplumculuk etrafında yeniden kurulabilmek" gibi liberal ve sol temelli farklı kültürel öncelikler, oluşturmuştur. Bu çerçevede liberal ve sol sosyal gruplar kimi ortak siyaset ve tarih okumalarına[11] yaslanan ancak "özgürlükler, sivil

11 Bu grupların tarih ve siyaset okuması "sivil toplum - devlet karşıtlığına dayalı" genel bir söylemsel çerçeveye yaslanmaktadır. Liberal - sol gruplara göre Türkiye'de bürokrasi merkezli devlet yapısı ve onun sahiplendiği resmi ideoloji, eski zamanlardan beri sivil toplumun, demokrasinin, çoğulcu bir siyasal kültürün gelişiminin önündeki temel engeli oluşturmuştur. Zira devlet iktidarının tarihsel olarak yekpare, merkezi ve güçlü yapısı ülkede piyasanın, kapitalizmin ve sivil toplum alanının gelişip güçlenmesine izin vermemiştir. Güçlü, merkezi, bürokratik devlet iktidarı, toplumsal kimliği ve toplumsal meşruiyeti tanımlayan, siyasetin meşruiyet alanını tayin eden temel aktördür. Bürokratik devlet yapısı, ülkede Osmanlı'dan beri, ekonomiyi, siyaseti, bütün toplumsal sistemi ve devlet imkanlarını konrol etmekte; kendi lehine sürdürebilmenin araçlarını elinde bulundurmaktadır. Bu durum ise Türkiye'de bürokrasi ve devlet eksenli bir siyasal sistemin varlık sürdürmesine zemin sunmaktadır (Yıldırım ve Haspolat, 2016, s. 148, 150, 152; Yıldırım, 2016, s. 186-187; Altan, 1992, s. 10-

toplum, piyasa, konsensüs" temelli ayrı kültürel eksenler etrafında kendi içinde farklılaşan heterojen grup örgülerinden oluşmuştur. Bu dönemde *ikinci Cumhuriyetçiler, yeni sol, liberaller ve demokratlar*, söz konusu heterojen örgüyü oluşturan temel grupları oluşturmuştur. Bu heterojen yapı içerisinde liberal ve sol gruplar, bu dönemde, sahip olduğu güçlü siyasal söylemle, kamusal alanda devlet merkezli siyaset yapısının sınırlarını zorlayan etkin bir toplumsal aktör olarak öne çıkmıştır (Özipek, 2005, s. 620-628; Yıldırım ve Haspolat, 2016, s. 145-162; Mahçupyan, 2008a, s. 37-50; Bora, 2017, s. 568-569, 720-729).

7.2. Sosyal Gruplarda Entelektüel Sermaye Birikimi

Türkiye'de 1990'lardan 2000'lere giden süreçte kimlik siyasetinin yükselişi ve sosyal grupların aktörleşmesi bağlamında yaşanan değişim ve dönüşüme bir başka kritik gelişmenin daha eşlik ettiği söylenebilir. Bu kritik gelişme, sosyal grupların entelektüel sermaye birikimi konusunda büyük bir gelişim göstermesi ve güç kazanmasıdır. Bu dönemde Türkiye'de yükselen ve aktörleşen sosyal gruplar, medya, yayıncılık, dergicilik faaliyetleri ve (konferans, panel, seminer, sempozyum, çalıştay gibi) çeşitli tartışma platformlarıyla entelektüel düzeyde önemli bir canlılık, çeşitlilik, zenginlik ve hareketlilik göstermiştir. Ayrıca sosyal gruplar, ekonomik sermaye birikimi, şehirleşme, küreselleşme ve kitle iletişim teknolojileri atmosferinin sağladığı fırsatlar çerçevesinde kimlik temelli yeni entelijansiya sınıfının oluşumuna ev sahipliği yapmıştır. Böylece entelektüel sermaye birikimlerini geliştirme, renklendirme ve zenginleştirme eğilimi sergilemiştir.

Sosyal gruplar söz konusu entelektüel sermaye üzerinden, temel toplumsal - siyasal tartışmalara dahil olma, toplumsal ve siyasal sorunları tanımlama, bu sorunlara yönelik alternatif söylem çerçeveleri geliştirme konusunda aktif bir rol üstlenmiştir. Yine bu entelektüel sermaye kanalları, sosyal gruplar için toplumsal tartışmaları şekillendirmek, kamuoyu oluşturmak, toplumu yönlendirmek, farklı çevrelerin toplumsal tartışmalara katılımını sağlamak gibi amaçların yanı sıra kamusal müzakerelere zemin hazırlama ve yeni bir devlet, yeni bir toplum modeli için ortak perspektifler geliştirme işlevi sergilemiştir (Yavuz, 2005, s. 149,151, 237-238; Çaha, 2005, s. 484-492; Bora, 2017, s. 866-868; Vorhoff, 1998, s. 45-47; Tuğal, 2005, s. 494; Yıldırım, 2016, s. 186-192; Bora, 2017, s. 720-722; Özipek, 2005, s. 622-626).

Sosyal kimlik grupları, gazete, dergi, radyo, televizyon, kitap yayınları ve tartışma platformlarıyla, buralarda beliren yeni "entelektüel sosyoloji"yle "etnik, dini, mezhepsel, ideolojik nitelikli kimliksel duruşlarının ve kolektif bilinçlerinin" gündelik gelişmeler, toplumsal sorunlar, bilimsel tartışmalar, teorik yaklaşımlar etrafında yeniden üretilmesi, yorumlanması yolunu izlemiştir. Ayrıca, devlet ve topluma ilişkin yeni önermelerin, perspektiflerin ve eleştirilerin üretilmesi, yayılması konusunda büyük bir mesafe kat etmiştir. Yine sosyal gruplar söz konusu yayın ve tartışma platformlarıyla, kimlik temelli kültürel taleplerini, kimliksel söylemlerini kamusal alana taşıma, orada söz konusu talepleri savunma, siyasal bir dile dönüştürme fırsatı bulmuştur. Modern şartlarda kendi kültürel kimlikleriyle var olabilmek için ortak bir imaj, norm, değer ve söylem geliştirmeye öncelik vermiştir. Kimlik üyelerini aynı bütünün parçası olduğu duygusu etrafında toparlamaya çalışmıştır. Böylece sosyal gruplar, medya ve tartışma platformları etrafında sosyal olaylar ile kendi kimliksel ilkeleri arasında bağlantılar kurmak suretiyle, kültürel kimliklerinin ve kimliksel bilinçlerinin siyasallaşmasını katkı sunmuştur (Yavuz, 2005, s. 143-155; Çaha, 2005, s. 484-492; Bora, 2017, s. 866-868; Vorhoff, 1998, s. 45-

14, Belge, 2011, s. 608-611, 650-655; Mahçupyan, 2008b, s. 126-134; Mahçupyan, 2008c, s. 195-216; Savran, 1986, s. 21-22).

47; Tuğal, 2005, s. 494; Yıldırım, 2016, s. 186-192; Bora, 2017, s. 720-722; Özipek, 2005, s. 622-626).

7.3. Toplum – Siyaset İlişkisinde Sınırların Değişimi

Diğer taraftan kimlik siyasetinin yükselişi ve sosyal grupların aktör konumu edinmesi bağlamında 1990'lı yıllar Türkiye'si, "siyasetin doğası / siyaset kültürü" ve "siyaset – toplum ilişkisi" konusunda kritik bir dönüşüm sürecine sahne olmuştur. Siyasetin devlet eksenli olarak tanımlandığı *merkezi / bürokratik devlet geleneği* içerisinde "devlet – parti ve partiler - arası ilişkiler"le sınırlandırılmış olan siyaset alanı, bu dönemde kritik bir değişim geçirmiştir. Bu dönemde Türkiye, siyaset – toplum ilişkisinin yeniden kurulmasına, siyaset alanının sınırlarının toplum lehine genişlemesine, siyaset ve sivil toplum arasındaki sınırın geçişken ve esnek bir nitelik kazanmasına tanıklık etmiştir. Sonuçta siyasal olanın sınırları değişmeye başlamıştır (Keyman, 1999, s. 9). 1990 öncesi Cumhuriyet Türkiye'sinde adına "merkezi siyaset" veya "sınır siyaseti" denebilecek bir siyaset tarzı ve kültürü belirleyiciydi. Bu bağlamda merkezi siyaset alanı, modernleşme politikası ve homojen ulusal kimlik hedefi etrafında sınırlandırılmıştı. Siyaseti toplumla ilişkisi bağlamında sınırlandıran, siyasetin alanını daraltan bu "merkezi siyaset" içerisinde siyaset, merkezde duran devlet kurumları ve onun etrafında yer alan merkez sağ - merkez sol partiler etrafında şekillenmekteydi. Toplumsal kesimler, siyasetle ilişkilerini bu merkez sağ ve merkez sol partiler üzerinden kurmaktaydı (Bekaroğlu, 2017; Bayramoğlu, 2001, s. 40).

1990'lar boyunca siyaset – toplum ilişkisi bağlamında yaşanan dönüşüm sürecinde, mevcut "merkezi siyaset" sistemi içerisinde, kültürel kimliklere dayalı alternatif, yeni temsil kanalları, kimlik temelli yeni siyasi partiler ortaya çıkmıştır. Bu alternatif temsil kanallarından bir kısmı zaman içerisinde gelişip güçlenirken, bir kısmı da arkasında yeterli sosyoloji, seçmen desteğini bulamadığı için sönümlenmiş ve siyasal temsil konusunda yeni arayışlara yönelmiştir. İnişli çıkışlı bu dinamik atmosferde, siyasetin sınırları toplum lehine genişlerken; aktör, söylem, konu, strateji, kimlik, değer, politika çerçevesinde yerleşik, "merkezi siyaset" çözülme ve çeşitlenme sürecine girmiştir. Kültürel kimlik grupları siyaset mekanını yeniden tanımlama konusunda dinamik ve canlı bir performans sergilemiştir. Dolayısıyla kültürel kimlikler ve sosyal gruplar, siyaset alanında aktörleşme konusunda önemli bir mesafe kat etmiştir.

1990 – 2000 arasındaki süreçte merkez sağ ve sol partiler gittikçe zayıflayarak temsil kapasitesini yitirme eğilimine girerken, bunların yerine, kimlik siyasetinin yükselişine bağlı olarak, kimlik temelli siyasi partiler temsil açısından Türkiye siyasetinde öne çıkmış ve güç kazanmıştır. Bütün bu gelişmelerin, Türkiye siyaset kültürüne kazandırdığı nitelik ise, bir taraftan sivil toplum alanının ve kimliksel temsilin giderek siyasette daha fazla önem kazanması; "siyaset alanı"yla "toplum alanı" arasındaki ilişkilerin kültürel kimlik bağlamında geçişken, esnek, eklemli, karşılıklı ve bütüncül hale gelmesiydi. Diğer taraftan da mevcut devlet egemen "merkezi siyaset / sınır siyaseti" ile "kimliksel siyasetler" arasında açık, yoğun ve yüksek bir gerilim hattının oluşmasıydı.

8. Ekonomi ve Toplum Alanında Kurucu Parametrelerin Dönüşümü

Türkiye siyasetinde 1990'lar boyunca, toplumsal çevre ve oradaki farklı sosyal grupların, ekonomik sermaye birikimi, sosyal sermeye (sivil toplum) oluşumu, entelektüel sermeye gelişimi etrafında politik kaynaklar düzeyinde bir zenginleşme yaşadığını söylemek mümkündür. Ekonomi ve toplum alanında yaşanan bu gelişmeler, 1990'lar öncesi Türkiye siyasetinin temel parametrelerinden birini oluşturan *zayıf ve dağınık toplum yapısı*nın ve oradaki farklı sosyal grupların,

sahip oldukları politik kaynaklar etrafında siyasi olarak aktörleşmesine, siyasi bir aktöre dönüşmesine imkan sunmuştur. Devlet dışında, farklı sosyal gruplar, toplum ve siyaset alanında aktör konumu edinme fırsatı yakalamıştır. Aynı süreçte *devlet / bürokratik merkez*, ulusal ekonominin, ulusal kimliğin ve ulusal kültürün mutlak belirleyeni olma konusundaki özerk, üstün ve egemen konumunu, meşruiyet kapasitesini yitirme seyri izlemiştir. Böylece toplumsal, kamusal ve siyasal alanda çok aktörlü, dinamik bir atmosferin oluştuğunu ifade etmek mümkündür. Farklı toplumsal aktörler, çevresel kesimler, siyasal – kültürel - ekonomik sermayenin tekelini bürokratik merkezin elinden alma eğilimine girmiştir. Yeni dinsel, mezhepsel, etnik, bölgesel sosyal aktörler, hem bürokratik devlet merkezine etki kapasitelerini artırma hem de yeni güç ağları oluşturma konusunda daha dinamik bir görünüm kazanmıştır.

Ekonomi ve toplum alanında görünen bu *bürokratik merkezde zayıflama* ve *toplumsal çevredeki sosyal grupların çoklu bir siyasi aktöre dönüşme* süreci, Cumhuriyet Türkiye'sine hakim siyaset yapısının yaslandığı "*düalist iktidar olgusunu"* ekonomi ve toplum alanında ortadan kaldırarak, buralarda çok aktörlü, *"çoklu iktidar olgusu"nu* ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede ekonomi ve toplum alanında Türkiye siyaset yapısının dayandığı sabit ve kategorik yapılardan oluşan "egemen bürokratik merkez" - "zayıf dağınık toplum" karşıtlığına dayalı cephesel ayrışma dönüşüme uğramıştır. Söz konusu alanlarda artık zayıflayan güçlü bürokratik devletin dışında, aktörleşen ve kendi kültürel kimlikleri etrafında farklılaşan sosyal gruplardan müteşekkil çoklu bir iktidar yapısının ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla *ekonomi ve toplum alanındaki söz konusu dönüşüm, Türkiye siyaset yapısının dayandığı yerleşik sosyal - ekonomik gerçekliği değiştirerek* düalist iktidar yapısının altını boşaltan kritik kavşaklardan birini oluşturmuştur.

9. Türkiye'de Siyasetin Dönüşümü: Siyaset ve Kurumsal Yapı

2000'li yıllara gelindiğinde Cumhuriyet Türkiye'sine hakim siyaset yapısını ayakta tutan siyasi kurumsal zemin yani siyasal sistem, aktörleşen sosyal grupların destekledikleri reform politikaları etrafında, derin bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönemde, Türkiye siyaset yapısının ana eksenini oluşturan *güçlü devlet formasyonu, bürokratik merkez* genel olarak 2002 – 2010 arasında, farklı sosyal grupların desteğini arkasına alan AK Parti hükümetleri döneminde kurumsal bir çözülme ve dönüşüm süreci yaşamıştır. Ardından 2017 – 2018 döneminde Türkiye siyasal hayatında güçlü devlet geleneği ve bürokratik merkezini kurumsal olarak ortadan kaldıran yeni bir siyasal sistem inşa edilmiştir.

Bu bağlamda 2002 - 2018 arasındaki dönemde önce sistem içerisinde siyaset kurumlarını denetleme / kontrol etme, yüksek yargı ve askeri bürokrasiyi atama konusunda sahip olduğu etkin konumu ile güçlü devlet formasyonunun / bürokratik merkezin temel parçası olan (onu taşıyan, temsil eden, ayakta tutan, yeniden üreten) Cumhurbaşkanlığı makamı, 2007 yılında yapılan anayasa reformuyla siyaset ve toplum üstü egemen aktör konumunu yitirmiştir. Cumhurbaşkanlığı makamı, bürokratik merkezin etki ve hegemonyasından çıkarak, doğrudan toplumu, toplumsal grupları, kültürel kimlikleri temsil eden, bu manada politik bir kurum halini almıştır. Artık doğrudan halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı, siyaset alanında sivil ve toplumsal siyasetin temsilcisi olarak konumlanmıştır.[12]

12 Cumhurbaşkanlığı makamıyla ilgili söz konusu siyasal reform için bakınız: 31.5.2007 tarih ve 5678 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 16.06.2007 tarih ve 26554 sayılı Resmi Gazete; 30.10.2007 tarih ve 873 sayılı Yüksek Seçim Kurulu Kararı: 31.10.2007 tarih ve 26686 sayılı Resmi Gazete.

Diğer taraftan yine Türkiye siyaset yapısını tanımlayan güçlü devlet geleneğinin tarihsel aktörlerinden biri olarak ordu, siyasal sistem içerisinde ve sivil siyaset kurumları üzerinde otorite kurmasını sağlayan kurumsal mekanizmaları, siyaset alanını etki ve kontrol gücünü, müdahale kabiliyetini yitirerek siyaset alanının dışına, kendi alanına çekilmiştir. Bu çerçevede ordu, sistem içerisinde özerk bir siyasi aktör olarak davranmasına olanak veren kurumsal mekanizmaları yitirmiştir.[13] Bu siyasal ve kurumsal değişikliklerle ordu, güçlü devlet geleneğinin taşıyıcılığı açısından sahip olduğu üstün ve operasyonel konumu başka bir ifadeyle "*siyasal özerkliğini*" kaybetmiştir. Ayrıca ordu, siyasal alan içerisinde bürokratik devlet merkezinin sivil siyaset kurumlarından / toplumsal alandan özerk ve egemen bir şekilde yeniden üretimi konusunda sahip olduğu merkezi pozisyonu, başka bir ifadeyle "*siyasal egemenliği*" yitirmiştir. Dahası ordu, siyasal kurumların denetim alanının dışında, Genelkurmay Başkanlığı etraflı tanımlanmış olan "*aşırı merkezileşmiş yapısını*" da 2016 sonrasında kaybetmiştir. Dolayısıyla Türkiye siyaset yapısının kurucu parametrelerinden biri olan güçlü devlet geleneği ve aşkın devlet merkezi, (kendisini taşıyan ve ayakta tutan kurumlardan ordunun siyasal ve toplumsal müdahale mekanizmalarını, kontrol kabiliyetini yitirmesine bağlı olarak) büyük bir kurumsal değişim sürecine girmiştir. Bu çerçevede Türkiye siyasetinin dayandığı devlet-egemen siyaset tarzı ve bürokratik devlet merkezli siyaset modeli de geçerliliğini yitirmeye başlamıştır.

Aynı şekilde 2000'li yıllarda, uzun yıllar Türkiye siyaset yapısı içerisinde güçlü devlet geleneğinin / bürokratik merkezin temel aktörlerinden, savunucularından biri konumundaki yargı kurumu da söz konusu siyasi aktör konumunu kaybetmiştir. Bu çerçevede Anayasa Mahkemesi

13 Bu noktada öncelikle MGK sayısal olarak sivillerin çoğunlukta olduğu bir yapıya dönüştürülmüştür. Ayrıca MGK'nın görev alanı daraltılarak sivillerin yönetim ve denetiminde bir "danışma organı" haline getirilmesine yönelik adımlar atılmıştır. Diğer taraftan ordunun siyasi sistem içerisindeki özerk ve egemen konumunu kurumsal olarak konsolide eden MGK Genel Sekreterliği'nin kurumsal yapısı ve görev çerçevesi daraltılmıştır. Sekreterlik bünyesindeki birim, grup, merkez gibi toplum ve sivil siyaset kurumları üzerindeki operasyonel birimler kapatılmıştır. Orduya toplum ve siyaset üzerinde egemen bir konum sağlayan gizli yönetmelikler ve protokoller kaldırılmıştır. Bazı resmi kurumlardaki askeri üyeliklere son verilmiştir. Askeri harcamaların Meclis adına Sayıştay tarafından denetlenmesi anayasal bir çerçeveye kavuşturulmuştur. Askeri yargı sistemi değiştirilerek, askeriyenin bu konuda sahip olduğu özerkliğe son verilmiştir. Ayrıca ordunun aşırı merkezi yapısı değiştirilerek Genelkurmay etrafında yoğunlaşan merkezi yapılanma dağıtılmıştır. Bu bağlamda Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı İçişleri Bakanlığı'na bağlanırken Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlıkları ise Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır. En kritik düzenleme olarak, Genelkurmay Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır. Ordu içerisinde daha önceden Genelkurmay ve Kuvvet Komutanlıklarının kontrol ve yönetiminde olan personel, eğitim, teknoloji, istihbarat ve yargı birimlerinin yönetimi ve denetimi sivil siyasi kurumlara devredilmiştir. Ordunun askeriye içerisindeki üst düzey tayin, terfi, atama ve ihraç süreçlerindeki egemenliğini sayısal olarak güçlendirecek şekilde düzenlenmiş olan Yüksek Askerî Şûra üye kompozisyonu sivil bir yapıya kavuşturulmuştur. Güçlü devlet geleneğinin üretilmesinde önemli bir işlev üstlenen Askeri liseler kapatılırken, Askeri okullar Milli Savunma Bakanlığı bünyesinde kurulan Milli Savunma Üniversitesine devredilmiştir. Türk Silahlı Kuvvetlerine ait tüm askeri hastaneler ve sağlık kuruluşlarının Sağlık Bakanlığına devri sağlanmıştır.
Ordunun siyasi sistem içerisindeki konumuyla ilgili söz konusu reformlar için bakınız: 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun": 17.10.2001 tarih ve 24556 mükerrer sayılı Resmi Gazete; 30.7.2003 tarih ve 4963 sayılı "Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun": 7.8.2003 tarih ve 25192 sayılı Resmi Gazete; 29.12.2003 tarih ve 2003/6688 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yönetmeliği: 8.1.2004 tarih ve 25340 sayılı Resmi Gazete; 7.5.2004 tarih ve 5170 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun": 22.5.2004 tarih ve 25469 sayılı Resmi Gazete; 7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmî Gazete; 25.7.2016 tarih ve 668 sayılı "Olağanüstü Hal Kapsamında Alınması Gereken Tedbirler İle Bazı Kurum Ve Kuruluşlara Dair Düzenleme Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname": 27.7.2016 tarih ve 29783 (2. Mükerrer) sayılı Resmi Gazete; 25.7.2016 tarih ve 669 sayılı "Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Tedbirler Alınması Ve Milli Savunma Üniversitesi Kurulması İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname": 31.7.2016 tarih ve 29787 sayılı Resmi Gazete.

ve yargı idare organı olan HSYK'nın kurumsal yapısında, üye sosyolojisi itibariyle bir genişleme ve çeşitlenme sağlanmıştır. Böylece yargı kurumlarında farklı sosyal çevrelerin ve eğilimlerin temsili açısından kurum içi, yeni bir *güç dengesi* geliştirilmiştir.[14]

16 Nisan 2017'de yapılan ve 24 Haziran 2018 itibariyle uygulamaya geçirilen anayasa reformu ise Türkiye siyasi tarihi, siyasi kültürü açısından ve dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'sine hakim siyaset yapısı açısından bir kırılma noktasını ifade etmektedir. 2000'lerin başında başlayan ve uzun yıllar süren kurumsal ve anayasal reformların ardından, yapılan bu yeni değişikliklerle Türkiye'de siyasal sistem, yeniden tanımlanmıştır. Bu yeni düzenleme çerçevesinde Cumhuriyet Türkiye'sinde siyaset yapısının ana eksenini oluşturan *güçlü devlet geleneği* ve *bürokratik merkez* kurumsal olarak değişim geçirmiştir. Toplumdan ayrı, aşkın, özerk bir noktada tanımlanmış; toplumdan neredeyse bağımsız bir şekilde işleyen; toplumsal ilişkileri tanımlayıcı egemen – özne olarak konumlanan, dolayısıyla Türkiye siyaset sahnesinin altındaki kurumsal zemini oluşturan bürokrasi merkezli güçlü devlet yapısı büyük bir dönüşüme uğramıştır.[15]

16 Nisan 2017 sonrasında Türkiye'de siyasal sistem, güçlü devlet geleneğine dayalı kurumsal düzenden ve siyasi kültürden farklı olarak, siyaset merkezli, sivil siyaset kurumları ekseninde yeniden tanımlanmıştır. Sistem, yürütme (Cumhurbaşkanı) ve yasamadan (TBMM) oluşan iki siyasi kurum etrafında şekillendirilmiştir. Böylece sistemin ağırlık merkezine sivil siyaset kurumu konumlandırılmıştır. Doğrudan toplum tarafından seçilen, toplumu temsil eden, topluma hesap verecek olan "Cumhurbaşkanı ve Meclis"in merkezde durduğu yeni siyasi sistem içerisinde bürokrasi kurumu bu iki siyasi kurumun kenarına yerleştirilmiştir. Bu çerçevede ordu, sivil siyasetin denetim ve yönetimi altında işlevini yerine getirecek şekilde demokratik - sivil siyasetin sınırları içerisine konuşlandırılmıştır. Yargı erki ise üye yapısı toplumu temsil eden siyasi kurumlar tarafından oluşturularak, iç işleyişi itibariyle bağımsız bir mekanizma içerisinde yargı süreçlerini yürütecek şekilde biçimlendirilmiştir.

Yeni siyasi sistem içerisindeki bütün bu yeni kurumsal yapılanmanın meşruiyet zeminine ise toplum yani sosyo politik hareketler, kültürel kimlik temelli sosyal grupların yerleştirildiğini söylemek mümkündür. Toplum, siyasal hayatın dinamik zemini ve meşruiyet öznesi haline gelmiştir. Toplumsal çevreler ve sosyal gruplar siyasi süreçlerin, siyasi hareketlerin ana zeminine yerleşmiştir. Bu bağlamda siyaset alanı, soysal grupların kendi kimliksel özellikleriyle ve sahip oldukları politik kaynaklarla biçimlendirdikleri, etkiledikleri, toplumsal bir platform ve toplumsal bir süreç olarak belirginleşmiştir.

Yeni sistem içerisinde siyasi partiler ise sosyal grupların sivil siyasi kurumları (yürütme ve yasama) etkileme, biçimlendirme süreçlerinin aracı aktörü olarak öne çıkmıştır. Aynı şekilde

14 7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmi Gazete.

15 16 Nisan 2017'de yapılan ve 24 Haziran 2018 itibariyle uygulamaya geçirilen kurumsal değişikliklerle ilgili olarak bakınız: 21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun": 11.02.2017 tarih ve 29976 sayılı Resmî Gazete; 10.07.2018 tarih ve 1 numaralı "Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete; 10.07.2018 tarih ve 3 numaralı "Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete; 15.07.2018 tarih ve 4 numaralı "Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete; 15.07.2018 tarih ve 5 numaralı "Devlet Denetleme Kurulu Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 Sayılı Resmî Gazete; 15.07.2018 tarih ve 6 numaralı Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin Teşkilat ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete; 15.07.2018 tarih ve 8 numaralı "Yüksek Askeri Şûranın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

toplumun ve farklı sosyal grupların talep, beklenti ve önceliklerini doğrudan sisteme taşıyan ama aynı zamanda toplumsal talepleri yönlendirme gücüne sahip olan ara mekanizma olarak işlev üstlenmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de yeni siyaset yapısı, siyaset alanıyla toplum arasında, siyasi partiler ile toplumsal gruplar arasında daha esnek ve geçişken ilişkilerin olduğu çok boyutlu ve toplumsal bir iktidar kavrayışıyla şekillenmiştir.

10. Türkiye'de Yeni Siyaset Yapısı ve Yeni Bir Kavramsal Model Önerisi: Total Siyaset

1990'lardan başlayıp 2018'e uzanan bütün bu tarihi toplumsal ve siyasal dönüşüm sonucunda Türkiye'de güçlü devlet geleneği etrafında şekillenen toplum ve siyaset modelinin kültürel ve kurumsal olarak geçerliliğini yitirdiğini söylemek mümkündür. Bu durum açıkça, Türkiye siyaset yapısının yaslandığı temel sosyal - ekonomik gerçeklik ve siyasi kurumsal zeminin değişmesi anlamına gelmektedir. Bu çerçevede Türkiye'de siyasal alan, *kültürel kimlik temelli ve çoklu sosyal grupların* ve bu grupların uzantısı – temsilcisi olan siyasi oluşumların mücadelesi etrafında başka bir ifadeyle *çoklu iktidar ilişkileri* etrafında biçimlenen bir formasyona evrilmiştir. Dolayısıyla Türkiye siyaset yapısının yaslandığı düalist iktidar yapısı yerini çoklu iktidar yapısına bırakmıştır.

Bütün bu gelişmeler etrafında bugün Türkiye'de devlet – toplum - siyaset ilişkilerinin, *sivil, çoklu, kimliksel ve geçişken* nitelikler taşıyan bir siyaset yapısı içerisinde biçimlendiği söylenebilir. Dolayısıyla 2000 sonrasında biçimlenen bu kurumsal örgü üzerinden, Türkiye siyaset yapısının genel itibariyle *total siyaset* olarak kavramsallaştırılabilecek bir nitelik taşıdığını öne sürmek mümkündür.

Total siyaset, Türkiye'de siyasetin, ikili karşıtlıklar yerine, çoklu, çok taraflı ve karşılıklı ilişkisellikler üzerinden biçimlenişini ifade etmektedir. Kavramsal olarak total siyaset, sosyal grup temelli bir siyaset kavrayışına dayanmaktadır. Siyasetin ana aktörü olarak sosyal grupları işaretlemektedir. Total siyaset, siyaseti grup davranışları, gruplar arası etkileşim süreçleri ve iktidar ilişkileri etrafında, çok taraflı, çok boyutlu ve bütüncül bir perspektifle ele almaktadır. Total siyaset, "sivil toplum, siyasal alan ve devlet/iktidar alanı"nın birbiriyle bağlantılı olarak hareket ettikleri, bu bağlantıyı ise sosyal grupların sağladığı kabulüne yaslanmaktadır. Total siyaset analizine göre Türkiye'de siyaset, sosyal gruplar arasında, sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanı düzeylerinde yaşanan grup içi ve gruplar arası iktidar ilişkileri / etkileşimleri etrafında şekillenmektedir. Bu çerçevede total siyaset perspektifi açısından, Türkiye'de iktidar ilişkileri ve iktidar mücadelesi, "toplum ile devlet" başka bir ifadeyle "sosyal gruplar ile devlet" arasındaki ilişkide değil "doğrudan sosyal gruplar arası"ndaki ilişkide tecelli etmektedir.

Genel hatlarıyla total siyaset, ilk etapta sosyal grupların, toplumsal alanın farklı sektörlerinde örgütlenerek bu sektörler arasında karşılıklı bağlantılar kurmasını, sivil toplumun farklı alanlarını (kendi kimliksel ağı etrafında) birbiriyle irtibatlı hale getirmesini anlatır. Bu noktada sivil toplum alanındaki eğitim, kültür, ekonomi, meslek, medya, basın, yayın gibi temel sektörlere bakıldığında, buralardaki örgütlenmelerin (vakıf, dernek, sendika, birlik, grup, gazete, dergi, yayınevi, vs.), kültürel kimlik temelli sosyal grupların kendi kimliksel vizyonları / duyarlılıkları etrafında oluşturdukları örgütlenmeler olduğu görülür. Bu şekilde sosyal grupların, toplumsal alanın farklı sektörlerinde kendi kimliklerini kurumsallaştırdıklarını söylemek mümkündür.

İkinci olarak total siyaset, sivil toplum alanıyla siyaset alanının sosyal gruplar üzerinden birbiriyle bağlantılandırılmasına dikkat çeker. Başka bir deyişle sosyal grupların siyasal alanı etkileme süreçleri ve biçimleri total siyasetin ikinci analiz düzeyini oluşturur. Bu düzeyde sosyal gruplar, sivil toplumun farklı noktalarında örgütlenmenin yanı sıra, siyasal alanda da örgütlen-

me, bu alanda etki ve temsil kanalları oluşturma, bu kanallara katılma seyri izlemektedir. Dolayısıyla kendi kimliksel siyaset vizyonları etrafında siyasi parti kurma veya bir siyasi partiyi desteklemeye yönelmektedir. Sosyal grupların siyaset alanını etkileme süreçlerinde birer liderlik yapısı olarak siyasi partiler öne çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, sosyal grupların siyasal alanı ve iktidar alanını etkileme, oralara katılma süreçlerinin ana kanalı siyasi partilerdir. Siyasi partiler, kültürel kimlik temelli sosyal grupların temsilcileri olarak, siyaset ve iktidar alanında performans sergilemektedir. 2000'lerden bu tarafa Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yer alan siyasi partilerin hepsinin, kendilerini kültürel kimlik temelli farklı sosyal grupların temsilcileri olarak konumlandırmaları bu durumun açık göstergesidir.

Siyasi partiler ile sosyal gruplar arasındaki ilişki, mutlak olarak tek yönlü (salt aşağıdan yukarı ya da salt yukarıdan aşağı) değildir. Karşılıklı ve geçişkendir. Dönemsel olarak belli periyotlarda sosyal grupların kendi siyasi parti söylem ve politikaları üzerinde etkili olabilme kapasiteleri, yüksek bir seyir sergileyebilirken (temsilin seyri aşağıdan yukarı doğru şekillenebilirken); belli periyotlarda bir siyasi parti kendi söylem ve vizyonları üzerinden, temsilcisi olduğu sosyal grupların tercih ve yaklaşımlarını etkileme, yönlendirme gücü geliştirebilmektedir. Sosyal grup ağırlıklı ya da siyasi parti ağırlıklı olarak kurulan bu temsil ilişkisinin, siyaset süreçleri açısından orta ve uzun ölçekte farklı sonuçları, getirileri ya da maliyetleri vardır. Bu getiriyi ya da maliyeti, sosyal gruplar ve sosyal grupları temsil eden siyasi partiler birlikte paylaşırlar. Başka bir ifadeyle, bir sosyal grup, toplumsal alan ve siyasal alanı bir siyasi parti etrafında karşılıklı ve dinamik bir şekilde birbiriyle ilişkilendiremediğinde o sosyal grup ve temsilcisi olan partinin siyaseti etkileme kapasitesi zayıflayabilmektedir. Muhafazakar sosyal grupları temsil eden muhafazakar siyasetin, 2002-2015 arası dönemdeki siyaset ilişkilerini etkileme konusundaki dinamizmi ile 2019 sonrası dönemdeki zayıflama ve bölünme süreçleri bunun açık örneği olarak görülebilir.

Üçüncü ve son olarak da sosyal grupların sivil toplum ve siyaset alanındaki etki, nüfuz ve iktidar kabiliyetinin, diğer sosyal gruplarla kurduğu ilişkiler etrafında, bir "ilişkiler-arasılık" mantığı içerisinde biçimlendiğine işaret eder. Başka bir ifadeyle total siyasetin üçüncü analiz düzeyini, sosyal grupların iktidar alanını etkileme süreçleri ve biçimleri oluşturmaktadır. Bu noktada sosyal gruplar ve bu grupların temsilcileri olan siyasi partiler, özellikle iktidar alanında etkili olabilmek, iktidar alanına hakim olabilmek için, farklı sosyal gruplarla etkileşim ve ittifak süreçlerine ihtiyaç duyarlar. Herhangi bir sosyal grup, farklı sosyal gruplarla (bir siyasi parti altında ya da siyasi partiler arası düzeyde) ittifak geliştirmek suretiyle iktidar alanında etkinlik ve hakimiyet sergileyebilir. Sistemi, yasama ve yürütme süreçlerini, kültürel kimlik temelli sosyal gruplar ve bu grupları temsil eden siyasi partilerin ittifak kapasiteleri şekillendirir. Bugün Türkiye'de siyasi sistemi, yasama ve yürütme süreçlerini belli bir sosyal grup ve onun temsilcisi bir siyasi parti iktidarının değil de Cumhur ittifakı olarak adlandırılan sosyal gruplar arası bir ittifak oluşumunun taşıyor olması bu tespitin açık göstergesidir.

Diğer taraftan, iktidar alanı ile toplumsal alan arasındaki ilişki, başka bir ifadeyle siyasi iktidar ile temsil ettiği sosyal gruplar arasındaki temsil ilişkisi tek boyutlu değildir. Siyasi iktidar, temsil ettiği grupların talep, beklenti ve önceliklerini temsil - karar süreçlerine taşıma konusunda yüksek bir duyarlılık sergileyebileceği gibi; dönemsel olarak kendi politik öncelikleri ve hedefleri etrafında, sosyal grupları ve siyasi süreçleri yönlendirme, biçimlendirme, yönetme seyri de izleyebilir.

Bu haliyle total siyaset analizi, "düalist iktidar yapısı" yerine "çoklu iktidar yapısı"na; "devlet geleneği" olgusu yerine, "sosyal iktidar" olgusuna referansta bulunmaktadır. Türkiye'deki iktidar

ilişkilerini, siyasal gelişmeleri ve siyasal sorunları bu perspektif etrafında kavramsallaştırmayı önermektedir. Siyasi oluşumları ve iktidar mücadelelerini arkalarındaki çoklu sosyal hareketler ve toplumsal kesimlerle ilişkileri çerçevesinde çözümlemeye önem atfetmektedir. Ve son olarak, total siyaset, gelinen noktada Türkiye'de siyasetin, "ittifaklar çağı"na girdiğini öne sürmektedir.

11. Sonuç

Sonuç itibariyle bugün Türkiye siyasetinde, "düalist iktidar kavrayışı" yerine "çoklu iktidar kavrayışı"na; "güçlü devlet geleneği" olgusu yerine, kimlik temelli sosyal grup davranışlarına dayalı "total siyaset" olgusuna geçildiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Türkiye'de siyasetin, farklı kültürel kimliklere, farklı sosyal gerçeklik kavrayışlarına, farklı politik söylemlere ve farklı politik kaynak birikimine sahip sosyal gruplar arasında, farklı düzeylerde yürütülen iktidar ilişkileri etrafında biçimlendiği söylenebilir. Bu noktada siyasetin, *çoklu sosyo-politik grupların*, *çoklu mücadele alanlarındaki* davranış ve etkileşimlerinin toplamından / yansımasından oluştuğu ifade edilebilir. Bu çok boyutlu etkileşim süreçlerinde ise değişken ittifak ağlarının öne çıktığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla *çoklu sosyo-politik gruplar, çoklu mücadele alanları ve değişken ittifak ağları*nda oluşan bu siyaset alanının artık total siyaset olarak adlandırılabilecek bir nitelik kazandığı söylenebilir.

Gelinen noktada Türkiye siyaset sahnesinde total siyasete dayalı iktidar ilişkilerinin akıbetini üç noktadan geçen üç kritik fay hattının belirleyeceğini söylemek mümkündür. Bu hatlardan ilki *iktidar alanından* geçmektedir. İktidar alanının sivil bir "denge - kontrol, şeffaflık ve hesapverebilirlik mekanizması" etrafında mı yoksa "siyasal iktidarın / yürütmenin merkezi, özerk, egemen otoritesi" etrafında mı dizayn edileceği sorusuna ilişkin alınacak "tarihsel tavır", total siyaset biçiminin geleceğinde belirleyici bir rol üstlenecektir. Fay hatlarından ikincisi *siyasal alandan* geçmektedir. Siyasal alanın toplumsal / yerel talep ve dinamiklerin "yukarı seyirli etkin temsili" yönünde mi yoksa "aşağı seyirli yapay inşası, manipülatif soğuruluşu" yönünde mi genişleyeceğine dair izlenecek "tarihsel güzergah", total siyaset tarzının akıbetini etkileyecektir. Üçüncü ve son fay hattı ise *toplumsal alandan* geçmektedir. Toplumsal alanın, "toplumsal bütünleşme ve demokratik düzen için ortak bir sözleşme arayışı ve bu konuda adil sorumluluk duyarlılığı" etrafında mı yoksa "dönemsel söylemlere, kullanışlı kavramlara dayalı ve alan kazanmaya dönük cemaatsel - ikircikli tutumlar" etrafında mı şekilleneceği total siyaset kültürünün yazgısında belirleyici bir rol üstlenecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Açıkel, F. (2006). Entegratif toplum ve muarızları: 'merkez-çevre' paradigması üzerine eleştirel notlar. *Toplum ve Bilim*, (105), 30–69.

Alkan, H. (1998a). *Türkiye'de baskı grupları: siyaset ve işadamı örgütlenmeleri (Odalar – TÜSİAD – MÜSİAD)*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Alkan, H. (1998b). Türkiye'de işadamı örgütleri ve devlet. *Birikim*, (114), 43–62.

Altan, M. (1992). İkinci cumhuriyet nedir ne değildir?. *Türkiye Günlüğü*, (20), 10–14.

Argın, Ş. (2008). Bir sosyalist düşünce platformu: Birikim. M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Sol* kitabı içinde (s. 967 – 988). Cilt 8. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ayata, A. (1997). The emergence of identity politics in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, (17), 59–73.

Badie, B., & Birnbaum, P. (1983). *The sociology of the state*. (A. Goldhammer, Trans.). Chicago: University of Chicago Press,

Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü. Yeni vakıfların yıl bazında dağılımı (1980-2017)". https://www.vgm.gov.tr/Documents/YEN%C4%B0%20VAKIFLARIN%20YIL%20BAZINDA%20DA%C4%9EILIMI%20(1980-28072017).pdf (Erişim tarihi: 7 Haziran 2018).

Bayramoğlu, A. (2001). *Türkiye'de İslami hareket: Sosyolojik bir bakış (1994-2000)*. İstanbul: Patika Yayıncılık.

Bekaroğlu, E. A. (2017, 02 Mayıs). Popülizm: Bildiğimiz siyasetin sonu mu?. *aljezeera.com.tr*. http://www.aljazeera.com.tr/gorus/populizm-bildigimiz-siyasetin-sonu-mu (Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2017).

Belge, M. (2011). *Militarist modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. İstanbul: İletişim Yayınları,

Berki, R. N. (1979). State and society: An antithesis of modern political thought. In J. Hayward & R. N. Berki (Eds.), *State and society in contemporary Europe* (pp. 1 – 20). Oxford: Martin Robertson.

Berman, M. (2010). *Katı olan her şey buharlaşıyor*. (Ü. Altuğ, B. Peker Çev.). 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bora, T. (2001). Türkiye'de meslek kuruluşları: 'Kamu', 'sivil' ve 'milli'nin muğlak kesişim alanı. S. Yerasimos vd. (Ed.), *Türkiye'de sivil toplum ve milliyetçilik* kitabı içinde (s. 265–310). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de siyasi ideolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Buğra, A. (1998). Class, culture, and state: An analysis of interest representation by two Turkish business associations. *International Journal of Middle East Studies*, *30*(4), 521–539.

Cizre, Ü. (2001). Turkey's Kurdish problem: Borders, identity and hegemony, In B. O'Leary vd. (Eds.), *Right-sizing the State: The Politics of Moving Borders* (pp. 222–252). Oxford: Oxford University Press.

Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1996). Parameters and strategies of Islam–state interaction in republican Turkey. *International Journal of Middle East Studies*, *28*(2), 231–251.

Cizre-Sakallıoğlu, Ü., & Yeldan, E. (2000). Politics, society and financial liberalization: Turkey in the 1990s. *Development and Change*, *31*(2), 481–508.

Çaha, Ö. (2005). Ana temalarıyla 1980 sonrası İslâmî uyanış: demokrasi çoğulculuk ve sivil toplum, Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık*, kitabı içinde (476–492), Cilt 6, 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çolak, Y. (2009). Türkiye'de laiklik ve İslamcılık arasında vatandaşlık. (E. F. Keyman ve A. İçduygu, (Der.), *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de vatandaşlık* kitabı içinde (B. Ulukan, Çev.), (s. 293–327). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Demir, Ö., Acar, M., & Toprak, M. (2004). Anatolian tigers or Islamic capital: Prospects and challenges. *Middle Eastern Studies*, *40*(6), 166–188.

Eisenstadt, S. N. (1963). *The political systems of empires*. London: The Free Press of Glencoe.

Erdoğan, N. ve Üstüner, F. (2005). 1990'larda 'siyaset sonrası' söylemler ve demokrasi. M. Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Liberalizm* kitabı içinde (s. 658–666), Cilt 7. İstanbul: İletişim Yayınları.

Erdoğan-Tosun, G. (2012). Civil society and democratic consolidation in Turkey. In M. Aknur (Eds.), *Democratic consolidation in Turkey: State, political parties, civil society, civil-military relations, socio-economic development, EU, rise of political Islam and separatist Kurdish nationalism* (pp. 179–202). Boca Raton, Florida: Universal Publishers.

Heper, M. (1992). The strong state as a problem for the consolidation of democracy Turkey and Germany compared. *Comparative Political Studies, 25*(2), 169–194.

Heper, M. (2010). *Türkiye'de devlet geleneği*. 3. Basım. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı. Yıllara Göre Faal Dernek Sayısı. https://www.dernekler.gov.tr/tr/AnasayfaLinkler/yillara-gore-faal-dernek.aspx (Erişim tarihi: 27 Temmuz 2017).

İnsel, A. (2003). The AKP and normalizing democracy in Turkey. *The South Atlantic Quarterly*, *102*(2/3), 293–308.

Kahraman, H. B. (2008). *Türk siyasetinin yapısal analizi I – kavramlar kuramlar kurumlar*. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Keyman, E. F., & İçduygu, A. (2003). Globalization, civil society and citizenship in Turkey: Actors, boundaries and discourses. *Citizenship Studies*, *7*(2), 219–234.

Keyman, E. F., & Koyuncu, B. (2005). Globalization, alternative modernities and the political economy of Turkey. *Review of International Political Economy*, *12*(1), 105–128.

Keyman, E. F. (1999). *Türkiye ve radikal demokrasi*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Keyman, E. F. (2009). Vatandaşlık ve kimliği eklemlemek: Türkiye'de Kürt sorunu. E. F. Keyman ve A. İçduygu (Der.), *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de vatandaşlık* kitabı içinde (B. Ulukan, Çev.), (s. 329–358). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,

Kirişci, K. (1998). Minority / majority discourse: the case of the Kurds in Turkey. In D. C. Gladney (Eds.), *Making majorities: Constituting the nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey and The United States* (pp. 227–245). California: Stanford University Press.

Kongar, E. (1976). *İmparatorluktan günümüze Türkiye'nin toplumsal yapısı*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Kongar, E. (2014). *Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği*. 18. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Küçükömer, İ. (2013). *Batılılaşma ve düzenin yabancılaşması*. 4. Baskı. İstanbul: Profil Yayıncılık.

Mahçupyan, E. (2008a). Epistemolojik konumlar, zihniyetler ve ideolojiler. E. Mahçupyan (Der.), *Batı'yı anlamak: Zihniyet, değişim ve kriz* kitabı içinde (s. 15–58). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mahçupyan, E. (2008b). Türkiye'nin modernleşme zihniyeti ve pozitivizm. E. Mahçupyan (Der.), *Türkiye'yi anlamak: Zihniyet, değişim ve kriz* kitabı içinde (s. 117–134). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mahçupyan, E. (2008c). Türkiye'de faşizmin muhtemel dayanakları üzerine. E. Mahçupyan (Der.), *Türkiye'yi anlamak: Zihniyet, değişim ve kriz* kitabı içinde (s. 195–216). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (2006), Türk siyasetini açıklayabilecek bir anahtar: Merkez-çevre ilişkileri. Ş. Mardin vd. (Der.), *Türkiye'de toplum ve siyaset* kitabı içinde (s. 35–78). 13. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Marx, K. (1853, 25 Haziran). The British rule in India. *New-York Herald Tribune*. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/25.htm (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2016).

Marx, K. (1978). *Kapital.* Cilt 3. (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2012). *Grundrisse: ekonomi politiğin eleştirisi için ön çalışma*. (S. Nişanyan, Çev.). 2. Baskı. İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx, K. ve Engels, F. (1968). *Alman ideolojisi Feuerbach*. (S. Hilav, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınları.

Marx, K. ve Engels, F. (1970). *Komünist manifesto*, (S. Ege, Çev.). 2. Baskı. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Nettl, J. P. (1968). The State as a conceptual variable. *World Politics*, *20*(4), 559–592.

Öniş, Z. (1992). Redemocratization and economic liberalization in Turkey: The limits of state autonomy. *Studies in Comparative International Development*, *27*(2), 3–23.

Öniş, Z., & Türem, U. (2001). Business, globalization and democracy: A comparative analysis of Turkish business associations. *Turkish Studies*, *2*(2), 94–120.

Öniş, Z., & Türem, U. (2002). Entrepreneurs democracy, and citizenship in Turkey. *Comperative Politics*, *34*(4), 439–456.

Öniş, Z. (1997). The political economy of Islamic resurgence in Turkey: The rise of the Welfare Party in perspective. *Third World Quarterly*, *18*(4), 743–766.

Özbudun, E., & Keyman, E. F. (2002). Cultural globalization in Turkey: Actors, discourses, strategies. In P. L. Berger, S. P. Huntington, (Eds.), *Many globalizations: Cultural diversity in the contemporary world* (pp. 296–319). Oxford: Oxford University Press.

Özdemir, Ş. (2006). *MÜSİAD: Anadolu sermayesinin dönüşümü ve Türk.* Ankara: Vadi Yayınları.

Özipek, B. B. (2005). Liberal düşünce topluluğu. M. Yılmaz, (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Liberalizm* kitabı içinde (s. 620–628). Cilt 7. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (2008). Globalization, industrialization and changing politics in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, (38), 267–273.

Plagemann, G. (2001). Türkiye'de insan hakları örgütleri: Farklı kültürel çevreler, farklı örgütler, S. Yerasimos vd. (Ed.), *Türkiye'de sivil toplum ve milliyetçilik* kitabı içinde (s. 361–396). İstanbul: İletişim Yayınları.

Savran, S. (1986). Sol liberalizm: Maddeci bir eleştiriye doğru. *11. Tez Kitap Dergisi*, (2), 10–40.

Schüler, H. (2001). Aleviler ve sosyal demokratların ittifak arayışı: Dilsel ve dinsel olarak tanımlanmış grupların sosyal demokrat-laik ortam ve partilerdeki rolü. S. Yerasimos vd. (Ed.), *Türkiye'de sivil toplum ve milliyetçilik* kitabı içinde (s. 133–183). İstanbul: İletişim Yayınları.

Seufert, G. (2001). Milliyetçi söylemlerin sivil toplum üzerindeki etkisi. S. Yerasimos vd., (Ed.), *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* kitabı içinde (s. 25–44) İstanbul: İletişim Yayınları.

Shils, E. (2002). Merkez ve çevre. (Y. Z. Çelikkaya, Çev.). *Türkiye Günlüğü*, (70), 86–96.

Şimşek, S. (2004a). New social movements in Turkey Since 1980. *Turkish Studies*, *5*(2), 111–139.

Şimşek, S. (2004b). The transformation of civil society in Turkey: From quantity to quality. *Turkish Studies*, *5*(3), 46–74.

Toros, E. (2007). Understanding the role of civil society as an agent for democratic consolidation: The Turkish case. *Turkish Studies*, *8*(3), 395–415.

Tuğal, C. (2005). İslamcılığın dinî çoğulluk alanındaki krizi: Alevîlik açmazı hakkında bazı açılımlar. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık* kitabı içinde (s. 493–502). Cilt 6. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Türkmen, B. (2006). Müslim youth and Islamic NGO's. In N. Göle, L. Ammann (Eds.), *Islam in public: Turkey, Iran and Europe* (pp. 227–255). İstanbul: İstanbul Bilgi University Press.

TÜSAİD. (1995, Şubat). *Optimal devlet: 21. yüzyıl için yeni bir devlet modeline doğru*. İstanbul.

TÜSAİD. (1995, Mayıs). *Türkiye için yeni bir seçim yöntemi tasarımına doğru*. İstanbul.

TÜSİAD. (1995, Eylül). *Yerel yönetimler: Sorunlar ve çözümler*. İstanbul.

TÜSİAD. (1996, Nisan). *Seçim sistemi tartışması ve iki turlu sistem*. İstanbul.

TÜSİAD. (1997, Ocak). *Türkiye'de demokratikleşme perspektifleri*. İstanbul.

TÜSİAD. (1997, Mayıs). *Siyasi partiler yasası*. İstanbul.

TÜSİAD. (1997, Haziran). *Seçimler, TBMM ve hükümet sistemleri*. İstanbul.

TÜSİAD. (1997, Aralık). *Hukuk devleti ve yargı*. İstanbul.

TÜSİAD. (1998, Şubat). *İnsan hakları*. İstanbul.

TÜSİAD. (1998, Kasım). *Yargılama düzeninde kalite*. İstanbul.

TÜSİAD. (1999, Aralık). *Türkiye'de demokratik standartların yükseltilmesi: Tartışmalar ve son gelişmeler*. İstanbul.

Vorhoff, K. (1998). Academic and journalistic publications on the Alevi and Bektashi of Turkey. In T. Olsson, E. Ozdalga, C. Raudvere, (Eds.), *Alevi identity: Cultural religious and social perspectives* (pp. 28 – 58). Swedish Research Institute in İstanbul.

Vorhoff, K. (2000). Businessmen and their organizations: Between ınstrumental solidarity, cultural diversity and the state. In S. Yerasimos, G. Seufert, K. Vorhoff, (Eds.), *Civil society in the grip of nationalism: Studies on political culture in contemporary Turkey* (pp. 143–195). İstanbul: Orient-Institut & Institut Français D'etudes Anatoliennes.

Wallerstein, I. (2004). *Dünya sistemleri analizi: Bir giriş*. (E. Abadoğlu, N. Ersoy, Çev.). İstanbul: Aram Yayıncılık.

Weber, M. (2012a). *Ekonomi ve toplum*. Cilt -1. (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.

Weber, M. (2012b). *Ekonomi ve toplum*. Cilt -2. (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.

YA DA - Yaşama Dair Vakıf. Verilerle sivil toplum kuruluşları. Tarih Yok. http://en.yada.org.tr/pdf/c9b3f2a6d1595bde1124f6df6e830903.pdf (Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2017).

Yaşar, M. E. (2005). Dergâh'tan partiye, vakıftan şirkete bir kimliğin oluşumu ve dönüşümü İskenderpaşa cemaati. Y. Aktay(Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık* kitabı içinde (s. 323–340). Cilt 6. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yavuz, M. H. (2005). *Modernleşen müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*. (A. Yıldız, Çev.). İstanbul: Kitap yayınevi.

Yavuz, M. H. (2011). *Erbakan'dan Erdoğan'a laiklik, demokrasi, Kürt sorunu ve İslam.* (L. Adalı, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yayman, H. (2011). *Şark meselesinden demokratik açılıma Türkiye'nin Kürt sorunu hafızası*. 2. Baskı. Ankara: SETA Yayınları.

Yıldırım, D. (2016). 1980 sonrasında liberal sol akımın gelişimi. E. Haspolat ve D. Yıldırım (Der.), *Türkiye'de yeni siyasal akımlar (1980 sonrası)* kitabı içinde (s. 171–209) Ankara: Siyasal Kitabevi.

Yıldırım, D. ve Haspolat, E. (2016). İkinci cumhuriyetçilik: 'Sol' Özalizmin Türkiye tahayyülü. E. Haspolat ve D. Yıldırım (Der.), *Türkiye'de yeni siyasal akımlar (1980 sonrası)* kitabı içinde (s. 143–170). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Yılmaz, N. (2005). *Kentin Alevileri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Resmi Gazete

3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun": 17.10.2001 tarih ve 24556 mükerrer sayılı Resmi Gazete.

30.7.2003 tarih ve 4963 sayılı "Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun": 7.8.2003 tarih ve 25192 sayılı Resmi Gazete.

29.12.2003 tarih ve 2003/6688 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yönetmeliği: 8.1.2004 tarih ve 25340 sayılı Resmi Gazete.

7.5.2004 tarih ve 5170 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun": 22.5.2004 tarih ve 25469 sayılı Resmi Gazete.

31.5.2007 tarih ve 5678 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 16.06.2007 tarih ve 26554 sayılı Resmi Gazete.

30.10.2007 tarih ve 873 sayılı Yüksek Seçim Kurulu Kararı: 31.10.2007 tarih ve 26686 sayılı Resmi Gazete.

7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmî Gazete.

7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmi Gazete.

25.7.2016 tarih ve 668 sayılı "Olağanüstü Hal Kapsamında Alınması Gereken Tedbirler İle Bazı Kurum Ve Kuruluşlara Dair Düzenleme Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname": 27.7.2016 tarih ve 29783 (2. Mükerrer) sayılı Resmi Gazete.

25.7.2016 tarih ve 669 sayılı "Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Tedbirler Alınması Ve Milli Savunma Üniversitesi Kurulması İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname": 31.7.2016 tarih ve 29787 sayılı Resmi Gazete.

21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun": 11.02.2017 tarih ve 29976 sayılı Resmî Gazete.

10.07.2018 tarih ve 1 numaralı "Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete.

10.07.2018 tarih ve 3 numaralı "Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete.

15.07.2018 tarih ve 4 numaralı "Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

15.07.2018 tarih ve 5 numaralı "Devlet Denetleme Kurulu Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 Sayılı Resmî Gazete.

15.07.2018 tarih ve 6 numaralı Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin Teşkilat ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

15.07.2018 tarih ve 8 numaralı "Yüksek Askeri Şûranın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.